

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ,
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΤΙΑΝΑΤΟΛΙΚΗ
ΕΥΡΩΠΗ**

ΚΑΡΑΤΣΙΑΛΗ Γ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΟΒΙΕΤΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΣΜΟΣ:
ΑΠΟ ΤΟ ΗΟΜΟ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΣ ΣΤΗΝ ΙΔΡΥΜΑΤΙΚΗ ΑΠΕΞΑΡΤΗΣΗ**

ΕΠΟΠΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΤΣΙΜΠΡΙΔΟΥ ΦΩΤΕΙΝΗ

ΔΕΥΤΕΡΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΡΙΑ: ΒΟΥΤΥΡΑ ΕΥΤΥΧΙΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2019

«Η έγκριση της Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα»

*Στον πατέρα μου,
στη μητέρα μου
και στον αδελφό μου*

EΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κ. Τσιμπιρίδου Φωτεινή, για τις οδηγίες και τα καίρια σχόλιά της κατά τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, καθώς και την κ. Βουτυρά Ευτυχία, καθηγήτρια, για την ενασχόλησή της με την αξιολόγηση της εργασίας μου. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθώ στην πνευματική προσφορά των προαναφερόμενων καθηγητριών στην επιστημονική μου κατάρτιση κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Επίσης, οφείλω να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες σε όλους αυτούς που με τον τρόπο τους βοήθησαν στην πραγματοποίηση της έρευνας: στο προσωπικό του Τμήματος Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων «ΙΑΝΟΣ» του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης και, ειδικότερα, στη διευθύντρια του προγράμματος, ψυχίατρο, κ. Νικολάου Κάκια, στη συνάδελφο κ. Ξουπά Ιφιγένεια για τη διαρκή ηθική συμπαράστασή της και στη βιβλιοθηκονόμο και συμφοιτήτριά μου κ. Γιαννουκάκου Αικατερίνη, που αγόγγυστα μου συμπαραστάθηκε χρησιμοποιώντας την επαγγελματική της ιδιότητα. Κυρίως, όμως, αυτή η εργασία αφιερώνεται σε όλους τους συμμετέχοντες στην έρευνα που μου άνοιξαν την καρδιά τους και μου εμπιστεύτηκαν τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις εμπειρίες ζωής τους. Τέλος, δεν υπάρχουν λόγια για να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου: στον πατέρα μου, εμπνευστή της συγκεκριμένης θεματικής, στη μητέρα μου και στον πολυαγαπημένο μου αδελφό για την ολόψυχη αγάπη και υποστήριξή τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	σελ. 3
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	σελ. 4
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ	σελ. 6
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σελ. 7
ABSTRACT.....	σελ. 8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 9
ΠΕΔΙΟ και ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	
1. Τμήμα Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων «ΙΑΝΟΣ», Ψ.Ν.Θ.	σελ.11
2. Η ανθρωπολογική ματιά στο «ΙΑΝΟΣ»	σελ.16
2i. Υποκείμενα: τεχνικές ελέγχου και επιμέλεια εαυτού στο πεδίο.....	σελ.18
3. Συμμετέχοντες, Βιογραφική Αφηγηματική Συνέντευξη και Δομή Ερωτηματολογίου	σελ. 19
4. Περιορισμοί και δυσκολίες κατά τη διάρκεια της έρευνας	σελ. 21
ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ	
Βιολογικό / Κοινωνικό Φύλο, επιτέλεση και έμφυλη εμπειρία με έμφαση στον ανδρισμό	
	σελ. 23
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ της σοβιετικής και μετασοβιετικής συνθήκης.....	
	σελ. 26
1. Η πατριαρχία στην προεπαναστατική εποχή	σελ. 26
2. Homo Sovieticus	σελ. 29
2i. Αναβαθμίζοντας τη σοβιετική γυναίκα	σελ. 31
2ii. Το ανδρικό πρότυπο σε μετάβαση: αποδυναμώνοντας το σοβιετικό άντρα..	σελ. 35
2iii. Σχετικά με τον όρο «βότκα ανδρισμός» (vodka masculinity)	σελ. 39
2iv. Οι μεταμφιέσεις της εξουσίας	σελ. 44
3. Μετανάστες	σελ. 46
ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΖΩΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΔΙΟ: ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ	
Εισαγωγή	σελ. 48
1. Συνθήκες των συνεντεύξεων	σελ. 48
2. Αποτελέσματα των συνεντεύξεων	
2i. Συγγενικά Δίκτυα	σελ. 50
2ii. Έντονη παρουσία μητέρας /απόντας-ελλείποντας πατέρας	σελ. 51
2iii. Επιτέλεση ανδρισμού /επιτέλεση θηλυκότητας	σελ. 56

2iv. Εμπρόθετη Δράση	σελ. 63
ΣΧΟΛΙΑ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	
Εμπειρίες ατόμων σε μετάβαση. Από τον κομμουνισμό στον καπιταλισμό;	σελ. 66
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 69
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	σελ. 76
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	σελ. 77
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ	σελ. 78

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

Α.Μ.Κ.Α.	Αριθμός Μητρώου Κοινωνικής Ασφάλισης
Ε.Σ.Σ.Δ.	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
Ε.Σ.Υ.	Εθνικό Σύστημα Υγείας
Ψ.Ν.Θ.	Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στο ζήτημα της συγκρότησης του κοινωνικού φύλου με έμφαση στον ανδρισμό. Κατ' αρχάς, επιχειρεί να διερευνήσει τους έμφυλους μετασχηματισμούς που προωθούνται από οποιαδήποτε μορφή ή σχέση εξουσίας εντός του σοβιετικού και μετασοβιετικού κράτους και, συνακόλουθα, το πώς βιώνουν τα άρρενα έμφυλα υποκείμενα όλο το παραπάνω.

Αρχικά, παρουσιάζεται το πεδίο και η μεθοδολογία έρευνας, και περιγράφονται οι περιορισμοί και οι δυσκολίες που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

Στη συνέχεια, αναλύεται η υπόθεση περί φύλου με έμφαση στη θεωρία της Butler περί επιτελεστικότητας και στην ενδεχόμενη ανατρεπτική επανάληψη (εμπρόθετη δράση) από τα υποκείμενα, σύμφωνα με τη θεωρία της Αθανασίου. Ακολουθεί η θεωρητική πλαισίωση της σοβιετικής και μετασοβιετικής συνθήκης. Στην αρχή, περιγράφονται οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες περί φύλου της προεπαναστατικής εποχής και, εν συνεχεία, οι αντίστοιχες συνθήκες της σοβιετικής και μετασοβιετικής εποχής.

Οι συνθήκες και τα πορίσματα των συνεντεύξεων παρουσιάζονται στο επόμενο κεφάλαιο. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα αξιοποιώντας τα θεωρητικά εργαλεία της Ανθρωπολογίας περί διαβατήριων τελετών και οριακότητας.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Homo Sovieticus, επιτελεστικότητα, οριακότητα, ανδρισμός, εξαρτημένος.

ABSTRACT

The present thesis focuses on the topic of gender construction with emphasis on masculinity. At first, we attempt to investigate gender-related transformations promoted by any form or relation of power within the context of the soviet and meta-soviet State and then discuss the manner in which male gendered subjects experience the aforementioned.

Initially, we present the research field and our methodology while outlining the restraints and setbacks encountered during the research.

Consequently, we analyse the gender hypothesis emphasising on the performativity theory and the eventual subversive repetition (deliberate action) by the subjects according to the theory of Athanasiou. Next, we present the theoretical framework of the soviet and meta-soviet state of affairs. At the outset, we describe the sociopolitical gender-related conditions in the prerevolutionary period and, afterwards, the respective conditions in the soviet and meta-soviet age.

The next section discusses the set of circumstances and the findings of the interviews conducted during our research. Lastly, this thesis is completed with the conclusions of our research applying the theoretical tools of anthropology regarding rites of passage and liminality.

KEY-WORDS: Homo Sovieticus, performativity, liminality, masculinity, dependent.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος με τίτλο: «Ιστορία, Ανθρωπολογία και Πολιτισμός στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη». Ο τίτλος της διπλωματικής εργασίας είναι: «Εθνογραφία και μετασοβιετικός ανδρισμός: από το Homo Sovieticus στην ιδρυματική απεξάρτηση» και αφορμή για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος αποτέλεσαν παρατηρήσεις γύρω από το πεδίο της καθημερινής ζωής. Ως αφετηρία, παρατηρήθηκε ότι στους δημόσιους ανοιχτούς χώρους (πάρκα, πλατείες) υπάρχουν μεγάλες παρέες από αλλοδαπούς άντρες, οι οποίοι περνούν αρκετό χρόνο συζητώντας, παίζοντας χαρτιά και πίνοντας αλκοόλ. Οι παρατηρήσεις αυτές έγιναν αφορμή για συζήτηση και με άλλους ανθρώπους, οι οποίοι, με τη σειρά τους, διαπίστωσαν κάτι αντίστοιχο. Καταλυτικές ήταν οι συζητήσεις με τον πατέρα μου, ο οποίος επισήμανε την έμφυλη διάσταση του φαινομένου: τις εργάσιμες μέρες και ώρες τα λεωφορεία γεμίζουν περισσότερο από γυναίκες παρά από άντρες από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Σε περαιτέρω συζητήσεις για την εξήγηση του φαινομένου, κάποιιοι συνομιλητές μου δήλωσαν ότι οι σοβιετικοί άντρες είναι «τεμπέληδες κομμουνιστές», κάνοντας εμφανή την ουσιοκρατική αναπαράσταση για τον «Άλλο».

Για όλους τους προαναφερόμενους λόγους, στην παρούσα εργασία θα γίνει μια εμπεριστατωμένη απόπειρα επεξεργασίας του αρνητικού πολιτισμικού φορτίου που έχει αποδοθεί σε αυτά τα υποκείμενα, με ερευνητική νηφαλιότητα και *«αναστοχαστική στάση προς τον “Άλλο” και τον “εαυτό”*» (Τσιμπιρίδου, 2004:166). Η επιστήμη που μελετά τον Άλλο, δηλαδή αυτόν που βρίσκεται έξω από τον ηγεμονικό λόγο της κοινωνίας και ακολουθεί διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης (Δημητρίου, 2001:9), είναι η Κοινωνική Ανθρωπολογία. Γι' αυτόν το λόγο, θα μελετηθεί ο «Άλλος» σύμφωνα με την προσέγγιση της παραπάνω επιστήμης. Αυτό σημαίνει ότι θα τεθούν σε εφαρμογή τα ερευνητικά εργαλεία της Ανθρωπολογίας, δηλαδή η επιτόπια έρευνα και η συμμετοχική παρατήρηση, που θα επιτρέψουν να διερευνηθεί εκ των έσω ο «Άλλος» της ελληνικής κοινωνίας.

Το πεδίο διεξαγωγής της εθνογραφικής έρευνας είναι το Τμήμα Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων «ΙΑΝΟΣ» του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης. Η επιλογή του συγκεκριμένου πεδίου έγινε, δεδομένου ότι στο προαναφερόμενο τμήμα απευθύνονται, μεταξύ άλλων, και άτομα προερχόμενα από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Τέλος, το γεγονός ότι εργάζομαι στο εν λόγω τμήμα κατέστησε ευκολότερη την πρόσβαση και προσέγγιση των πληροφορητών.

Στην παρούσα διατριβή θα διερευνηθούν αρχικά οι έμφυλοι μετασχηματισμοί που προωθούνται όχι μόνο από την πολιτική εξουσία, αλλά και από τις διάχυτες σχέσεις εξουσίας στα πλαίσια του σοβιετικού και μετασοβιετικού κράτους. Στη συνέχεια, θα επισημανθούν και θα καταγραφούν οι πεποιθήσεις και οι αξίες που αναδύονται στο συλλογικό ασυνείδητο για τους κοινωνικούς ρόλους των φύλων στη σοβιετική εποχή, καθώς και το πώς αυτές μεταλλάσσονται στη μετασοβιετική περίοδο.

Και καθώς προσεγγίζονται ζητήματα συγκρότησης του κοινωνικού φύλου, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στις έμφυλες εμπειρίες των πληροφορητών που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα: πώς επιτελούν το κοινωνικό φύλο, πώς αντιλαμβάνονται τον έμφυλο εαυτό τους και πώς τους επηρέασε η επίσημη ρητορική του σοβιετικού κράτους περί φύλων (Butler, 2009:220). Με άλλα λόγια, η έρευνα θα εστιάσει στο πώς επιδρούν οι δημόσιες ιδέες σε ατομικό επίπεδο. Η επεξεργασία όλων των προαναφερόμενων παραμέτρων θα πραγματοποιηθεί εφαρμόζοντας την μπατλεριανή θεωρία της επιτελεστικότητας (Butler, 2009:220) και της εμπρόθετης δράσης, σύμφωνα με την Αθανασίου (Αθανασίου, 2006:94).

1. Τμήμα Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων «ΙΑΝΟΣ», Ψ.Ν.Θ.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα περιγραφεί το πολιτισμικό πλαίσιο και θα σκιαγραφηθούν οι συνθήκες παραγωγής της εθνογραφικής γραφής. Το εθνογραφικό πεδίο όπου διεξάχθηκε η έρευνα ήταν το Τμήμα Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων «ΙΑΝΟΣ», που ανήκει διοικητικά στο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης και είναι ενταγμένο στο Ε.Σ.Υ. (δημόσιο/δωρεάν παροχή).

Θεωρητικά, η λειτουργία του προγράμματος αρχίζει στις 18/02/1990 με το διορισμό τριών ψυχιάτρων· στην πράξη, όμως, το πρόγραμμα ξεκίνησε να λειτουργεί στις 01/11/1992 με δύο δομές: τον Πολυδύναμο Συμβουλευτικό Σταθμό και τη Θεραπευτική Κοινότητα Καρτερών (Ρογκότης, 1994:79).

Το ίδιο διάστημα που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε το «ΙΑΝΟΣ», στην Ελλάδα βρισκόταν σε εξέλιξη η «Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση», που σηματοδότησε το πέρασμα από τα ιδρυματικού τύπου κλειστά νοσηλευτήρια στην κοινοτική ψυχιατρική (Τζανάκης, 2007:249). Πιο συγκεκριμένα, η δημοσιοποίηση εικόνων από το Ψυχιατρείο της Λέρου στον εγχώριο και διεθνή τύπο, στις αρχές της δεκαετίας του '80, έγινε αφορμή για να καταθέσει η Ελλάδα ένα πενταετές πρόγραμμα για την αναμόρφωση της ψυχιατρικής περίθαλψης (Καλτσή, 2010:14).

Με το εν λόγω πρόγραμμα ξεκίνησε μια διαδικασία αποασυλοποίησης και αποιδρυματοποίησης, σύμφωνα με τις επιταγές του κοινοτικού μοντέλου ψυχιατρικής φροντίδας. Στόχοι ήταν, αφενός, οι νοσηλευόμενοι να μεταφερθούν από τα περικλειστά, ολοπαγή ιδρύματα (Goffman, 1994:24) σε προστατευόμενες δομές διαβίωσης, που αναπτύσσονται εντός του κοινωνικού ιστού, στη γειτονιά, και, αφετέρου, η νοσοκομειακή φροντίδα να παρέχεται αποκλειστικά και μόνο στην οξεία φάση (Τζανάκης, 2007:250). Ειδικότερα, δημιουργήθηκαν Στεγαστικές Κοινοτικές Δομές (Διαμερίσματα, Οικοτροφεία και Ξενώνες), καθώς και Κέντρα Κατάρτισης και Εκπαίδευσης για την υποστήριξη πρώην τροφίμων των δημόσιων πρώην ασύλων (Καλτσή, 2010:14).

Στη συνέχεια, με αφορμή το σεισμό της Αθήνας το 1999, κατά τον οποίο προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές σε κτίρια του δημόσιου ψυχιατρείου της πόλης, εγκρίθηκε το «Ψυχαργός» για την περαιτέρω προώθηση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης (Καλτσή, 2010:14).

Οι εξελίξεις του πρόσφατου παρελθόντος σε σχέση με τη μεταρρύθμιση είναι ότι τον Ιανουάριο του 2004 τα τμήματα των χρόνιων ψυχικά ασθενών του Ψυχιατρικού

Νοσοκομείου Πέτρας Ολύμπου έκλεισαν. Επιπλέον, το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Χανίων μετασχηματίστηκε τον Οκτώβριο του 2005 και, το 2006, έκλεισε το αντίστοιχο νοσοκομείο στην Κέρκυρα. Το 2007 παύει οριστικά η λειτουργία του Παιδοψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής (Νταού Πεντέλης) (Καλτσή, 2010:17).

Από τη σύντομη ιστορική αναδρομή της «Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης» στην Ελλάδα, καθίσταται σαφές ότι το εγχείρημα επιβλήθηκε από τα «πάνω» (Μπαϊρακτάρης, 1994:109; Καλτσή, 2017:13). Αυτό σημαίνει ότι η «βάση» (οι εργαζόμενοι στην ψυχική υγεία, οι χρήστες των υπηρεσιών και οι οικογένειές τους) δεν είχε μέχρι τότε διατυπώσει οργανωμένα αντίστοιχο αίτημα. Με άλλα λόγια, η Ελλάδα ακολούθησε τις επιταγές της Ευρώπης χωρίς η ίδια να είναι προετοιμασμένη να αποδεχτεί τη νέα ιδεολογία.

Ποια ήταν, ωστόσο, τα χαρακτηριστικά της νέας ιδεολογίας; Το κίνημα της «Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης», που ξεκίνησε από το εξωτερικό (Τζανάκης, 2007:249), έφερε στην ελληνική επικράτεια νέες αντιλήψεις για την ψυχική ασθένεια,¹ νοηματοδότησε εκ νέου το υποκείμενο που πάσχει, με αποτέλεσμα να αναθεωρηθούν ταυτόχρονα και όλες οι σχέσεις που σχετίζονται με τον ασθενή. Βασικός στόχος του κινήματος είναι ο «*θεραπευτικός αναπροσανατολισμός*» (Τζανάκης, 2007:250). Ο νέος θεραπευτικός προσανατολισμός στηριζόταν στη φιλοσοφία του βιοψυχοκοινωνικού μοντέλου υγείας, που αναγνωρίζει το σημαντικό ρόλο των ψυχοκοινωνικών παραγόντων, τόσο στην έναρξη της ασθένειας όσο και στην περαιτέρω αποθεραπεία του ατόμου (Παπαδάτου & Μπελλάλη, 2008:58).

Σύμφωνα με το εν λόγω μοντέλο, *«υγεία και αρρώστια είναι αλληλοσυμπληρούμενες έννοιες, σαν δύο άκρα ενός συνεχούς πάνω στο οποίο κάθε άτομο κινείται, με αποτέλεσμα να είναι περισσότερο ή λιγότερο υγιές σε διάφορες περιόδους της ζωής του»* (Παπαδάτου & Μπελλάλη, 2008:59) – μια φιλοσοφία που έρχεται σε αντίθεση με το προϋπάρχον μονοδιάστατο μοντέλο, το βιοϊατρικό.

Κατ' αναλογία, εφαρμόζοντας την παραπάνω φιλοσοφία, το θεραπευτικό μοντέλο παύει να είναι ιεραρχικό με αυθεντία τον ιατρό και προωθείται η οριζόντια ιεραρχία στη

¹ Σημαντικό είναι να γίνει διάκριση των όρων «νόσος», «αρρώστια» και «ασθένεια» κατά την Ανθρωπολογία. Όλοι οι όροι αναφέρονται για να περιγράψουν τη διαταραχή της υγείας. Η «νόσος» αναφέρεται στην βιολογική διάσταση της διαταραχής, η «αρρώστια» στην προσωπική εμπειρία του ασθενή για τη φυσική ή ψυχολογική διαταραχή που βιώνει, και, τέλος, η «ασθένεια» στην κοινωνική διάσταση, δηλαδή στον περιορισμό που βιώνει το άτομο, καθώς δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις κοινωνικές του υποχρεώσεις εξαιτίας της νόσου ή της αρρώστιας (Ασπράκη, Λιονής, Πιτέλου, 2015:14).

θεραπευτική ομάδα. Ο ιατρός συνεργάζεται με την αποτελούμενη από ποικίλες ειδικότητες ομάδα, με σκοπό την ολιστική θεραπευτική αντιμετώπιση² της ασθένειας.

Το προωθούμενο μοντέλο θεραπευτικής σχέσης με τον πρώην άρρωστο είναι το διαλογικό, σε μια προσπάθεια ακύρωσης του «μοντέλου του ιατρικού μονολόγου» (Τζανάκης, 2007:250). Ο ασθενής, σύμφωνα με την «Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση», είναι απαραίτητο να ετεροπροσδιορίζεται από τους επαγγελματίες υγείας όχι ως ο «τρελός», αλλά ως το υποκείμενο που πάσχει και να αντιμετωπίζεται όπως όλοι οι υπόλοιποι ασθενείς (Τζανάκης, 2007:250).

Στα πλαίσια του νέου «ψυχικού» πολιτισμού, το υποκείμενο που πάσχει μετατρέπεται από παθητικός δέκτης (αντικείμενο) σε δρών υποκείμενο, με ενεργό συμμετοχή στη θεραπευτική διαδικασία. Στην πραγματικότητα, ο νέος πολιτισμός έφερε μια νέα οπτική στην έννοια της εξουσίας ευρύτερα, με αποτέλεσμα να επηρεάσει και άλλους κοινωνικούς θεσμούς – οικογένεια, σχολείο, φυλακή (Τζανάκης, 2007:252).

Είναι γεγονός ότι οι διακηρύξεις της «Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης» δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστο έναν ακόμα παρεκκλίνοντα κόσμο, σύμφωνα με το δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο: τους χρήστες ουσιών. Το βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο, στο οποίο στηρίχτηκε η «Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση», έφερε στο φως την ψυχολογική και κοινωνική διάσταση της χρήσης (Λεπίδα, 2017:15), που μέχρι τότε ήταν αθέατη. Τι ίσχυε, όμως, μέχρι τότε; Στο πλαίσιο του ηθικού Λόγου, αποδιδόταν στη χρήση μια ηθική διάσταση περί ηδονισμού, άρα και αμαρτίας (Γιαννακοπούλου, 2015:46). Στο προηγούμενο σύστημα σκέψης, στο βιοϊατρικό μοντέλο, ο χρήστης θεωρούνταν «άρρωστος», γεγονός που τον καθιστούσε παθητικό και ανήμπορο, ένα άτομο χωρίς καμία ευθύνη για την αλλαγή του (Γιαννακοπούλου, 2015:44).

Από όλα τα παραπάνω καταδεικνύεται η κοινωνική κατασκευή της έννοιας «χρήση», η οποία επηρεάζει κατ' επέκταση και τη θεραπευτική αντιμετώπιση. Συνολικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, όποιο κι αν είναι το ιδεολογικό υπόβαθρο των προαναφερθέντων συστημάτων σκέψεων, σε όλα αποτελεί προϋπόθεση το πέρασμα από την «ασθένεια» στην «υγεία» (Γιαννακοπούλου, 2015:46), δηλαδή στην αλλαγή.

Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό κλίμα και σε συνθήκες μετάβασης, ξεκινά η λειτουργία του «ΙΑΝΟΣ». Η αρχική εγκατάσταση του Πολυδύναμου Συμβουλευτικού Σταθμού στο κέντρο της πόλης προκάλεσε την έντονη αντίδραση των περιοίκων (Ρογκότης, 1994:86),

² Δεν χρησιμοποιείται ο όρος «θεραπεία», καθώς παραπέμπει στο ιατροκεντρικό μοντέλο (Ρογκότης, 1994:19; Γιαννακοπούλου, 2015:48).

λόγω του ότι ο εξαρτημένος, ο «άλλος» του πολιτισμού, φέρει αρνητικό συμβολικό κεφάλαιο (Bourdieu, 2002:18).

Ως εκ τούτου, οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν οδήγησαν στη μετεγκατάστασή του στην περιοχή του Σιδηροδρομικού Σταθμού Θεσσαλονίκης (Ρογκότης, 1994:86). Η περιοχή του Σιδηροδρομικού Σταθμού –πήρε το όνομά της από την ύπαρξη του επιβατικού σταθμού των τρένων, του ΟΣΕ– τότε θεωρούνταν κατεξοχήν κακόφημη, καθώς εκεί υπήρχαν μόνο οικήματα που δραστηριοποιούνταν στην πορνεία. Στην ελληνική πραγματικότητα, ο Πολυδύναμος Συμβουλευτικός Σταθμός κατάφερε να στεριώσει στις παρυφές της πόλης, δηλαδή στο «όριο» της. Φαίνεται ότι ο εξαρτημένος γίνεται ανυπόφορος στους υπολοίπους, καθώς ο κόσμος του καθρεφτίζει τον πολιτισμό από τον οποίο προέρχεται, με άλλα λόγια «αντιπροσωπεύει την καρικατούρα του» (Bergeret, 1999:89,113).

Ο Πολυδύναμος Συμβουλευτικός Σταθμός λειτουργεί έκτοτε σε μια πολυκατοικία ιδιοκτησίας του Ψ.Ν.Θ. (Ρογκότης, 1994:86) και συστεγάζεται με τη Μονάδα Εξωτερικής Θεραπείας, τη Μονάδα Παθολογικής Χρήσης Διαδικτύου Ενηλίκων (που εγκαταστάθηκε πολύ αργότερα), τη Μονάδα Κοινωνικής Επανεπίσταξης και το Γραφείο Συμβουλευτικής στην Απασχόληση – όλα τα προαναφερόμενα αποτελούν επιμέρους τμήματα του «ΙΑΝΟΣ». Επίσης, υπάρχουν και δύο «προστατευόμενα διαμερίσματα» στους ενδιάμεσους ορόφους.

Ο Πολυδύναμος Συμβουλευτικός Σταθμός είναι η πρώτη δομή στην οποία απευθύνεται το ενήλικο άτομο. Οι παρεχόμενες υπηρεσίες είναι πληροφόρηση/ενημέρωση και συμβουλευτική σε εξαρτημένα ενήλικα άτομα και σε μέλη των οικογενειών τους (Νικολάου, 2017:170). Ειδικότερα, η υπηρεσία δέχεται αιτήματα απεξάρτησης αποκλειστικά από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους. Η έκφραση του οικειοθελούς αιτήματος από τον/την ενδιαφερόμενο/η αποτελεί το πρώτο βήμα κινητοποίησης προς την αλλαγή της συμπεριφοράς (Bergeret, 1999:121), που βιώνεται είτε ως εσωτερικό κίνητρο είτε ως αποτέλεσμα οικογενειακής ή νομικής πίεσης (Ντάλλα, Τάκης, Πράπας, Μάτσα, 2008:155). Ουσιαστικά, ο Πολυδύναμος Συμβουλευτικός Σταθμός πραγματοποιεί τη διασύνδεση των ενδιαφερομένων είτε με τις επιμέρους δομές του «ΙΑΝΟΣ» είτε με άλλες δημόσιες Υπηρεσίες Υγείας (Ρογκότης, 1994:86).

Στη συνέχεια, η Μονάδα Σωματικής Αποτοξίνωσης ή αλλιώς Detox (συντόμηση της αγγλικής λέξης “detoxification”: αποτοξίνωση, όρος που χρησιμοποιείται κυρίως στον προφορικό λόγο) ιδρύθηκε το 1994 και είναι εγκατεστημένη σε ένα κτίριο σχεδιασμένο και κτισμένο για αυτόν το σκοπό εντός του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης (Ρογκότης, 1994:93). Αποτελεί τη μοναδική μονάδα σωματικής αποτοξίνωσης στην ελληνική επικράτεια (Νικολάου, 2017:170).

Στόχος της εν λόγω μονάδας είναι η παροχή φαρμακευτικής και ψυχοκοινωνικής βοήθειας σε άτομα που κατά DSM-5 πληρούν τα κριτήρια κατάχρησης και εξάρτησης από χρήση ψυχοδραστικών ουσιών, και βρίσκονται σε κατάσταση εκδήλωσης σωματικού στερητικού (Νικολάου, 2017:170). Η θεραπεία της σωματικής αποτοξίνωσης ολοκληρώνεται σε 21 μέρες· προϋπόθεση εξακολουθεί να αποτελεί και εδώ η οικειοθελής προσέλευση, όπως και η αποχώρηση/διακοπή του προγράμματος ανά πάσα στιγμή με ίδια θέληση. Η ολοκλήρωση του προγράμματος μπορεί να οδηγήσει στα επόμενα στάδια του προγράμματος (θα αναλυθούν παρακάτω), αν το επιθυμούν τα μέλη (Ρογκότης, 1994:95). Το Πρόγραμμα Προετοιμασίας για τη Θεραπευτική Κοινότητα Καρτερών είναι ένα προπαρασκευαστικό πρόγραμμα μέχρι την οριστική ένταξη του μέλους στην «Κοινότητα». Απαραίτητη προϋπόθεση παραμονής στο πρόγραμμα είναι η αποχή από ψυχοδραστικές ουσίες (Νικολάου, 2017:172).

Ακολούθως, η Θεραπευτική Κοινότητα Καρτερών (Θ.Κ.Κ.) λειτουργεί από τον Οκτώβριο του 1991, απέχει 38 χιλιόμετρα από το Ψυχιατρείο και βρίσκεται στην περιοχή των Καρτερών (προς Σέρρες) μέσα σε μια πευκόφυτη περιοχή. Οι εγκαταστάσεις που χρησιμοποιούνται σήμερα ανήκαν παλαιότερα στο Υπουργείο Παιδείας και ήταν χώρος θερινής διαβίωσης μικρών παιδιών (κατασκήνωση) (Ρογκότης, 1994:90)· με κάποιες μετατροπές και προσθήκες προσαρμόστηκαν στις ανάγκες των μελών και του προσωπικού. Αναλυτικότερα, τα μέλη της Κοινότητας παραμένουν εκεί επί 9 μήνες, που είναι και ο χρόνος ολοκλήρωσης του προγράμματος. Στόχος του προγράμματος είναι η συνέχιση της αποχής από ουσίες και η ψυχολογική ενδυνάμωση (Ρογκότης, 1994:90,91). Μέχρι αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι, από το σύνολο των δομών του προγράμματος, οι μόνες όπου πραγματοποιείται εσωτερική διαμονή/διανυκτέρευση είναι το Detox και η Θ.Κ.Κ.

Έπειτα, στη Μονάδα Κοινωνικής Επανάταξης συμμετέχουν μέλη που έχουν ολοκληρώσει τη Θεραπευτική Κοινότητα Καρτερών. Στόχος της μονάδας είναι η υποστήριξη και η προώθηση της κοινωνικής, επαγγελματικής και προσωπικής επανάταξης των μελών. Όλες οι προαναφερόμενες δομές θα οδηγήσουν στην αυτονόμηση των μελών μέσα στην κοινωνία (Ρογκότης, 1994:98; Νικολάου, 2017:172).

Το Γραφείο Στήριξης στην Απασχόληση, εν συνεχεία, ασχολείται με θέματα εργασιακά, απασχόλησης και εκπαίδευσης για το σύνολο των μελών των δομών του «ΙΑΝΟΣ» (Νικολάου, 2017:172).

Η Μονάδα Εξωτερικής Θεραπείας, συνακόλουθα, απευθύνεται σε άτομα που κατάφεραν το διάστημα που έκαναν το αίτημα για θεραπεία να απέχουν από ψυχοδραστικές

ουσίες, αλλά που δεν μπορούν να ενταχθούν σε κλειστό θεραπευτικό πρόγραμμα λόγω σπουδαστικών, επαγγελματικών ή/και οικογενειακών υποχρεώσεων (Νικολάου, 2017:172).

Η Μονάδα Διπλής Διάγνωσης απευθύνεται σε άτομα που προβαίνουν σε χρήση ουσιών και ταυτόχρονα παρουσιάζουν κάποιο ψυχιατρικό πρόβλημα, και *«στοχεύει στη σταθεροποίηση του ψυχιατρικού προβλήματος και την αποχή από τις ουσίες»* (Νικολάου, 2017:173). Στεγάζεται στο χώρο του Ψ.Ν.Θ.

Το Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας μπορούν να το παρακολουθήσουν άτομα από το «ΙΑΝΟΣ» (τη Θ.Κ.Κ., την Κοινωνική Επανάταξη και το Εξωτερικό Πρόγραμμα) και χορηγεί ισότιμο απολυτήριο Γυμνασίου και Λυκείου (Νικολάου, 2017:173).

Στο δε Πρόγραμμα Στήριξης Οικογένειας απευθύνονται ενήλικες (γονείς, σύντροφοι, σύζυγοι, παιδιά), συγγενείς των οποίων μπορεί να είναι ενταγμένοι στο πρόγραμμα ή όχι (Νικολάου, 2017:174).

Εν τέλει, είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι, όσον αφορά την περιγραφή του «ΙΑΝΟΣ», αναφέρθηκαν κυρίως όσα στοιχεία κρίνονται απαραίτητα για την κατανόηση των συνθηκών διεξαγωγής της έρευνας.

2. Η ανθρωπολογική ματιά στο «ΙΑΝΟΣ»

Ο τίτλος του πεδίου όπου πραγματοποιήθηκε η παρούσα έρευνα είναι «Τμήμα Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων “ΙΑΝΟΣ”, Ψ.Ν.Θ.», όνομα το οποίο είναι όχι μόνο περιγραφικό, αλλά και αναλυτικό. Πιο συγκεκριμένα, η υπηρεσία εγγράφεται στο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης και, κατ' επέκταση, στο Εθνικό Σύστημα Υγείας. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι τα άτομα που εξυπηρετούνται είναι ενήλικα (18 ετών και άνω) και η υπηρεσία δραστηριοποιείται και λειτουργεί σύμφωνα με τους κανόνες που θέτει το Υπουργείο Υγείας – το οποίο, με τη σειρά του, εναρμονίζεται με τους στόχους της κεντρικής πολιτικής τού ελληνικού κράτους. Ο τίτλος, επίσης ρητά, προσδιορίζει τα άτομα που μπορούν να απευθύνονται σε αυτό (εξαρτημένα) και ταυτόχρονα ορίζει και τα όρια του προγράμματος (σύμφωνα με τις εγγραφές του), δηλαδή σε ποιον τομέα μπορεί να προσφέρει υπηρεσίες.

Τα άτομα που μπορούν να απευθυνθούν στο «ΙΑΝΟΣ» είναι άτομα «εξαρτημένα». Με τον όρο «εξάρτηση από ουσίες», κατά DSM, περιγράφεται ένα δυσπροσαρμοστικό πρότυπο χρήσης (Ξαφένιας, 2008:9). Για να χαρακτηριστεί η χρήση ουσιών ως «εξάρτηση» από ουσίες, πρέπει να πληρούνται κάποια κριτήρια, όπως τα ορίζει το DSM. *«Βασικό χαρακτηριστικό της εξάρτησης από ουσίες είναι ένα σύμπλεγμα γνωστικών, συμπεριφορικών και φυσιολογικών συμπτωμάτων που δείχνουν ότι το άτομο συνεχίζει να κάνει χρήση της*

ουσίας, παρά την ύπαρξη σημαντικών προβλημάτων που σχετίζονται με τη λήψη της» κατά DSM-IV (4) (Μάνου, 1997:506).

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι το DSM είναι ακρωνύμιο του Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders (Κονταξάκης & Κωνσταντακόπουλος, 2015:5) που εκδίδεται από την Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία. Το προαναφερόμενο εργαλείο ταξινόμησης των ψυχικών διαταραχών δημιουργήθηκε σε μια προσπάθεια στάθμισης μιας κοινής γλώσσας μεταξύ των επαγγελματιών υγείας (Μαδιάνος, 2003:91). Από την πρώτη του έκδοση (1952) μέχρι και σήμερα εμπλουτίζεται και έχουμε φτάσει στην 5η αναθεώρηση: το Μάιο του 2013 με το DSM-5 (Κονταξάκης & Κωνσταντακόπουλος, 2015:15). Συνοψίζοντας, το DSM συνολικά δημιουργεί κατηγορίες και λειτουργεί ως φίλτρο-εντασσόμενο στο πεδίο (πρόγραμμα απεξάρτησης), το άτομο χαρακτηρίζεται και κατηγοριοποιείται, αποκτώντας, κατ' επέκταση, συγκεκριμένη υπόσταση («εξαρτημένος» για το DSM, «μέλος» από τη στιγμή που θα ενταχθεί στο «ΙΑΝΟΣ»).

Από την περιγραφή του συνόλου του προγράμματος «ΙΑΝΟΣ», καθίσταται σαφές ότι το πρόγραμμα είναι ένας συμβολικός τόπος όπου δύο πολιτισμικές ομάδες, οι εξαρτημένοι και το προσωπικό, συναντιούνται κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και μόνο στο πλαίσιο αυτό μπορούν να αλληλεπιδρούν όσο είναι σε εξέλιξη η θεραπευτική αντιμετώπιση. Επίσης, είναι ένας διαβατήριος τόπος και λειτουργεί και ως τόπος μετασηματισμού και μετάβασης από την ασθένεια στην υγεία, «από την εξάρτηση στην ανεξαρτησία». ³ Τέλος, από τη λεπτομερή περιγραφή του καταφαίνεται ότι το πρόγραμμα αποτελείται από επιμέρους μονάδες, από στάδια. Εφαρμόζοντας, συνεπώς, τη θεωρία των «τελετουργιών μετάβασης» του Genper (Genper, 2016), το άτομο περνώντας το κατώφλι τού «ΙΑΝΟΣ» μπαίνει σε διαδικασία αποχωρισμού του δικού του πολιτισμού και του δικού του τόπου, της «πιάτσας». Η/οι «πιάτσα/ες» βρίσκονται μέσα στο δημόσιο χώρο, θεωρούνται μη-τόποι (Bergeret, 1999:89)⁴ και εκεί το άτομο νιώθει απρόσβλητο από την υπόλοιπη κοινωνία.

Με άλλα λόγια, στη μεθοριακή φάση το άτομο εντάσσεται στον Πολυδύναμο Συμβουλευτικό Σταθμό, περνά στο Detox και από εκεί στη Θεραπευτική Κοινότητα Καρτερών ή στη Μονάδα Εξωτερικής Θεραπείας, όπου το πέρασμα δεν είναι μόνο χωρικό αλλά και συμβολικό. Οι παραπάνω τόποι χαρακτηρίζονται από ένα σύνολο οργανικών

³ Δανείστηκα την έκφραση από τον τίτλο ενός κεφαλαίου από το βιβλίο του Παπατριανταφύλλου Σπύρου, *Εξάρτηση και εξαρτήσεις*, Αθήνα 2017: Ασημάκης.

⁴ Κατά το Marc Augé, μη-τόποι είναι χώροι που χαρακτηρίζονται από αδυναμία δημιουργίας διαπροσωπικών σχέσεων και αποπνέουν συμβατική μοναξιά (Augé, 1999).

σχέσεων (Μηλιώνης, 2015:4). Βασικό χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης φάσης είναι ο μετεωρισμός: οι ταυτότητες είναι ρευστές, μετέωρες και υπό διαπραγμάτευση. Σε αυτές, λοιπόν, τις συνθήκες, η οριακή περσόνα (ο εξαρτημένος) είναι σε διαδικασία να ενδυθεί τη νέα ταυτότητα, όπως αυτή υπαγορεύεται από την ιδεολογία της «Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης».

Καταλήγοντας, είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να γίνει αναφορά στην προσωπική μου εμπλοκή στο «ΙΑΝΟΣ». Πιο συγκεκριμένα, είμαι εργαζόμενη στο πρόγραμμα «ΙΑΝΟΣ» και, κατά τη διάρκεια που βρισκόταν σε εξέλιξη η έρευνα, ανήκα στο δυναμικό του Πολυδύναμου Συμβουλευτικού Σταθμού. Το αντικείμενο της εργασίας μου στο συγκεκριμένο χώρο ήταν ατομικές συνεντεύξεις με τα μέλη που προετοιμάζονταν για να ενταχθούν σε κάποια από τα επόμενα στάδια του «ΙΑΝΟΣ»: πρακτικά, ήμουν παράλληλα εργαζόμενη του «ΙΑΝΟΣ» αλλά και παρατηρήτρια (εθνογράφος) στο πεδίο – ο σχολιασμός της διττής μου ιδιότητας γίνεται σε παρακάτω κεφάλαιο.

2i. Υποκείμενα: τεχνικές ελέγχου και επιμέλεια εαυτού στο πεδίο

Η μετατροπή του ατόμου σε υποκείμενο πραγματοποιείται μέσω μιας δυναμικής διαδικασίας, μέσω του «γίγνεσθαι» υποκείμενο (Γιαννακοπούλου, 2015:68) κατά τη διάρκεια της θεραπευτικής διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα, μέσω των ερεθισμάτων στα οποία τα άτομα εκτίθενται, τους δίνεται η δυνατότητα να αναπτύξουν γνώση για τον εαυτό τους. Οι τεχνικές του εαυτού κατά τη φουκωική αντίληψη είναι τεχνικές ελέγχου του εαυτού σε σχέση με τη συμπεριφορά (Σηφάκη, 2015:119): για παράδειγμα: εκφράζομαι με ειλικρίνεια, αποζητώ το διάλογο, μαθαίνω να διεκδικώ, χωρίς όμως να ξεχνώ να σέβομαι τους γύρω μου (Γιαννακοπούλου, 2015:22). Όλα τα παραπάνω, σύμφωνα με τη θεωρία του Φουκώ, ανήκουν στο λόγο και, γενικά, η «*μικροφυσική της εξουσίας*» του προγράμματος λειτουργεί μέσω των Λόγων. Μερικά παραδείγματα Λόγου είναι ότι δεν επιτρέπεται το άτομο να βρίζει, ενώ απαγορεύεται και η «πρεζοκουβέντα» (να χρησιμοποιεί, δηλαδή, όρους και λεξιλόγιο που χρησιμοποιούνται στην «πιάτσα»).

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να γίνει διάκριση και μιας άλλης διάστασης της εξουσίας έτσι όπως την περιέγραψε ο Φουκώ. Σύμφωνα με τη φουκωική πρόσληψη, εξουσία δεν νοείται μόνο η θεσμική εξουσία, αλλά οτιδήποτε φέρει τη δύναμη της απαγόρευσης (Λυριντζής, 1995:7), δηλαδή τον έλεγχο πάνω στο πεδίο δράσης του άλλου. Με άλλη διατύπωση, όλα τα προαναφερόμενα συνιστούν τη βιοεξουσία: ένα πλέγμα σχέσεων εξουσίας

που διαχέεται σε όλη την κοινωνική ζωή (Μάτσα, 2007:181) και διαπερνά τον κοινωνικό ιστό δημιουργώντας ένα δίκτυο (Λυριντζής, 1995:5).

Κατ' επέκταση, λοιπόν, παρά τις ρητές και υπόρρητες σχέσεις εξουσίας που διαχέονται μέσα στο πρόγραμμα λόγω του πλαισίου μέσα στο οποίο εγγράφεται (μετάβαση, δημόσιο, Λόγος), καλλιεργείται η εμπρόθετη δράση στα μέλη. Πιο συγκεκριμένα, το άτομο που βρίσκεται σε μετάβαση δύναται να συμμετάσχει στις διαδικασίες και δραστηριότητες του προγράμματος, να εγγράφεται στους Λόγους αλλά, παράλληλα, να αντιστέκεται κιόλας σε αυτούς. *«Σκοπός είναι η υπεύθυνη συμμετοχή και όχι η ανεύθυνη υπακοή»* (Ρογκότης, 1994:81). Με αυτήν την πρακτική τονίζονται και ενισχύονται η αυτενέργεια και η εμπρόθετη δράση του υποκειμένου. Στη φάση της ενσωμάτωσης, η οριακή περσόνα περνά στη Μονάδα Κοινωνικής Επανένταξης και, ενταγμένη πλέον στην κοινωνία, προσπαθεί να βρει τις προσωπικές της ισορροπίες με τη στήριξη της συγκεκριμένης μονάδας.

Ανακεφαλαιώνοντας, είναι ιδιαίτερης βαρύτητας να υπογραμμιστεί ότι σε αυτές τις συνθήκες μετασχηματισμού, πέρα από τη διακοπή της χρήσης ουσιών, παρατηρείται και η αλλαγή στην πολιτεότητα του ατόμου. Το «γίνεσθαι» πολίτης πραγματοποιείται, δεδομένου ότι το μέλος εκδίδει έγγραφα κατά τη διάρκεια της θεραπευτικής διαδικασίας (αστυνομική ταυτότητα, Α.Μ.Κ.Α.), δηλαδή έγγραφα που δηλώνουν την πολιτειακή του ύπαρξη, αποκτώντας υπόσταση απέναντι στο κράτος. Συνεπώς, η όλη διαδικασία καθιστά το μέλος ορατό από το κράτος και εκ των πραγμάτων οδηγεί σε πολιτειακή πειθάρχηση, η οποία περιλαμβάνει δικαιώματα (πιθανή πρόσβαση σε επιδόματα) και υποχρεώσεις ταυτόχρονα (φορολογική δήλωση, τακτοποίηση οικονομικών υποχρεώσεων με το κράτος, δικαστήρια).

3. Συμμετέχοντες, Βιογραφική Αφηγηματική Συνέντευξη και Δομή Ερωτηματολογίου

Κατ' αρχάς, τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν προς διαπραγμάτευση υπαγορεύουν, στην πραγματικότητα, και την ενδεικνυόμενη μεθοδολογία για την αντίστοιχη επεξεργασία τους. Έτσι, πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα και η βιογραφική συνέντευξη αποτέλεσε μεθοδολογικό εργαλείο διεξαγωγής της ερευνητικής διαδικασίας.

Οι συμμετέχοντες στη διαδικασία είναι άντρες άνω των 18 ετών, με τόπο γέννησης την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., μέλη του προγράμματος «ΙΑΝΟΣ» και έλαβαν μέρος στην έρευνα σε εθελοντική βάση. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για υποκείμενα ενταγμένα σε οποιαδήποτε άλλη δομή του «ΙΑΝΟΣ» εκτός από τον Πολυδύναμο Συμβουλευτικό Σταθμό. Ο λόγος για

τον οποίο αποκλείστηκαν μέλη της συγκεκριμένης δομής είναι, κατά πρώτο, ότι κατά τη διάρκεια διεξαγωγής των συνεντεύξεων ήμουν εργαζόμενη εκεί (αποτελούσα, δηλαδή, φορέα Λόγου του «ΙΑΝΟΣ»), οπότε, σε περίπτωση που κάποιο υποκείμενο ήθελε να αρνηθεί τη συμμετοχή στην έρευνα, ενδεχομένως να δυσκολευόταν να εκφραστεί με ειλικρίνεια. Κατά δεύτερο, τα μέλη της προαναφερόμενης δομής θα δυσκολεύονταν να αντεπεξέλθουν στη διαδικασία, δεδομένου ότι συνήθως κάνουν χρήση ουσιών.

Εν συνεχεία, συνάντησα τους υποψήφιους συμμετέχοντες στη δομή θεραπείας που ήταν ενταγμένοι και, δίνοντάς τους να διαβάσουν μια σχετική με την έρευνά μου επιστολή (πρβλ. Παράρτημα Ι), τους πρότεινα να συμμετάσχουν εθελοντικά, εξηγώντας τους παράλληλα το εν λόγω έγγραφο. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της πρώτης μας συνάντησης και όσοι συμφώνησαν να μου τις παραχωρήσουν υπέγραψαν μια φόρμα συναίνεσης (παραχωρητήριο), όπου και επέλεξαν αν επιθυμούσαν να μαγνητοφωνηθεί η συνέντευξη ή όχι.

Η βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη είναι μια ημιδομημένη «ανοιχτή» συνέντευξη, στην οποία ο ερωτώμενος καλείται να αφηγηθεί το σύνολο της ζωής του ή κάποιο διάστημά της. Ουσιαστικά, μέσω αυτού του είδους συνεντεύξεων δίδεται έμφαση στη μνήμη και στη βιωμένη εμπειρία (Thompson, 2002:18) των καθημερινών ανθρώπων – στην περίπτωσή μας, των αντρών με τόπο γέννησης την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. Η βιογραφική συνέντευξη κρίθηκε ως το πλέον κατάλληλο εργαλείο για τη διεξαγωγή της έρευνας, λαμβάνοντας υπόψη αφενός τη «θεωρία της παρέκκλισης» (Becker, 2000 στο Γιαννακοπούλου, 2015:80), σύμφωνα με την οποία όσο πιο ισχυρή κοινωνικά είναι μια ομάδα τόσο πιο αξιόπιστη θεωρείται, και αφετέρου το γεγονός ότι τα υποκείμενα της συγκεκριμένης έρευνας χαρακτηρίζονται από πολλαπλές υπαγωγές (μετανάστες, χρήστες). Η βιογραφική συνέντευξη, στην πραγματικότητα, είναι το εργαλείο που δίνει φωνή σε αυτούς που συνήθως δεν ακούγονται και τους επιτρέπει να μιλήσουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους, γράφοντας μια «ιστορία από τα κάτω» (Thompson, 2002:18; Τσιμπιρίδου, 2004:152).

Η δομή του ερωτηματολογίου (πρβλ. Παράρτημα ΙΙΙ) στηρίχτηκε στη θεωρία της επιτέλεσης του φύλου κατά Butler, μια θεωρία που εστιάζει στις διαδικασίες της διάδρασης, δηλαδή στις διαδραστικές πρακτικές «μέσω των οποίων αυτές κατασκευάζονται» εντός των κοινωνικών συνθηκών (Dausien, 2013:226,227). Πρακτικά, μέσω της συνέντευξης, διερευνάται η διάδραση του άρρενος έμφυλου υποκειμένου στις διάφορες συνθήκες της ζωής του ως προς την επιτέλεση του ανδρισμού. Αναφορικά με τη διαδικασία της συνέντευξης, έθετα μια ανοιχτή ερώτηση και συνέχιζα με διευκρινιστικές ερωτήσεις πάνω στο θέμα που άνοιγε ο πληροφορητής μου. Ως επί το πλείστον, η εισαγωγική μου ερώτηση ήταν:

«περίγραφέ μου τη ζωή σου στη Σοβιετική Ένωση», προσπαθώντας έτσι να δώσω την ευκαιρία στα ερευνώμενα υποκείμενα να μιλήσουν ελεύθερα. Βέβαια, η δομή του ερωτηματολογίου, όπως παρουσιάζεται στο Παράρτημα III, επιλέχτηκε για να βοηθήσει πρακτικά τον αναγνώστη, παρόλο που στη διαδικασία υπήρξε μια σχετική ευελιξία ως προς την επιλογή της σειράς των ερωτήσεων.

4. Περιορισμοί και δυσκολίες κατά τη διάρκεια της έρευνας

Η μεθοδολογία της ανθρωπολογικής έρευνας χαρακτηρίζεται από τη συμμετοχική παρατήρηση και την άμεση μελέτη των υποκειμένων, την επιτόπια έρευνα. Σε κάποιες, μάλιστα, περιπτώσεις, παρατηρείται και περαιτέρω εμπλοκή του ανθρωπολόγου στον προσωπικό χώρο του/της πληροφορητή/τριας, αποσκοπώντας στη διερεύνηση της κοινωνικής ζωής σε βάθος, πέρα από τις αυτονόητες παραδοχές (Gledhill, 2013:9). Η διαδικασία της επιτόπιας έρευνας, όμως, δεν καταγράφεται στο παρόν πόνημα, καθώς –ως εργαζόμενη του νοσοκομείου– δεσμεύομαι από το ιατρικό απόρρητο και δεν μου επιτρέπεται να δημοσιεύσω όσα διαδραματίζονται μέσα στο πεδίο. Επιπρόσθετα, το «ΙΑΝΟΣ» δεν μου επέτρεψε να πάω στο δικό τους χώρο, δεδομένου ότι οι πληροφορητές μου βρίσκονται σε θεραπευτική διαδικασία. Για τη διεξαγωγή, μάλιστα, των συνεντεύξεων και την επίσημη παρουσίασή τους εγκρίθηκε σχετική άδεια. Κατά συνέπεια, για όλους τους λόγους που προαναφέρθηκαν, η παρούσα έρευνα χαρακτηρίζεται ως εθνογραφία των περιορισμών.

Αφενός, σε επίπεδο προετοιμασίας πριν τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, παρακολούθησα ταινίες και μελέτησα τη σχετική βιβλιογραφία, για να εξοικειωθώ με το πολιτισμικό πλαίσιο των πληροφορητών (Thompson, 2002:273). Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, ανέτρεχα στη βιβλιογραφία κάθε φορά που προέκυπταν νέα στοιχεία. Έτσι, εντόπισα άρθρα τα οποία υπογράμμιζαν τη διαφορά ανάμεσα στο σοβιετικό και δυτικό πλαίσιο ως προς το θέμα της μνήμης. Πιο συγκεκριμένα, η σοβιετική εποχή χαρακτηρίζεται από παραβίαση της ιδιωτικότητας από τη μυστική αστυνομία (KGB) και από άλλες εξουσιαστικές φιγούρες (Kagan & Shafer, 2002:267). Επίσης, διαπιστώθηκε ότι όσο λιγότερα γνώριζαν οι άνθρωποι τόσο το καλύτερο, καθώς οιαδήποτε πληροφορία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί εναντίον τους (Βουτυρά, 2001:173). Υπό τις συνθήκες αυτές δημιουργήθηκε ένα κλίμα δυσπιστίας, μυστικοπάθειας και επιφυλακτικότητας απέναντι σε άτομα και φορείς εξουσιών. Οπότε, όφειλα ως ερευνήτρια να σεβαστώ τα εν λόγω πολιτισμικά χαρακτηριστικά

και να δεσμευτώ απέναντι στους πληροφορητές μου ότι η ανωνυμία και τα προσωπικά τους στοιχεία θα προστατευτούν.

Αφετέρου, δεδομένου ότι η εθνογραφική έρευνα είναι μια δυναμική διαδικασία (Ιωσηφίδης, 2008), καθώς συναρθρώνεται μέσα από ποικίλες σχέσεις (του ερευνητή, των πληροφορητών και των συνθηκών του πεδίου), μπήκα σε διαδικασία να αναστοχαστώ κριτικά ως προς τη σχέση μου με τα υποκείμενα της έρευνας και τις συνθήκες υπό τις οποίες θα πραγματοποιούνταν οι συνεντεύξεις. Μέσα από αυτή την οπτική, αντιλήφθηκα ότι το γεγονός ότι είμαι εργαζόμενη στο «ΙΑΝΟΣ» συνεπαγόταν κάποιες ιδιαιτερότητες. Ειδικότερα, το γεγονός ότι είχα συνεργαστεί παλιότερα με υποκείμενα πολλαπλών υπαγωγών, συμπεριλαμβανομένης και της υπό έρευνα πολιτισμικής ομάδας, συνεπικούρησε την εξοικειώσή μου με τους συμμετέχοντες. Ωστόσο, με αφορμή το ανά χείρας πόνημα, προσπάθησα να μπω σε διαδικασία αποοικειοποίησης και να αφήσω τη βιβλιογραφία και – κυρίως– τους πληροφορητές να μου φωτίσουν πιθανώς και άλλες πλευρές του ζητήματος, αποφεύγοντας τις εκ προοιμίου υποθέσεις για το εξεταζόμενο κοινωνικό φαινόμενο.

Επιπρόσθετα, τόσο το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν ενόσω τα υποκείμενα ήταν μέλη του «ΙΑΝΟΣ» όσο και το ότι προσωπικά είμαι φορέας λόγου τού Τμήματος, γυναίκα και ανήκω στην ηγεμονική εθνοτική ομάδα καταδεικνύουν ότι η ερευνητική σχέση συναρθρώνεται μέσα από ποικίλες μορφές εξουσίας, που είναι σημαντικό να ληφθούν υπόψη ως παράμετροι.

Καταλήγοντας, επισημαίνεται ότι ο τύπος συνέντευξης που εφαρμόστηκε εξ ολοκλήρου στην ανά χείρας έρευνα –αφηγήσεις ζωής– παρουσίασε μια σχετική δυσκολία, καθώς διαφοροποιείται από την «*κινητοποιητική*» συνέντευξη, μια νέου τύπου συνέντευξη που αποσκοπεί στην κινητοποίηση του ενδιαφερομένου προς την αλλαγή (Miller & Rollnick, 2010:40) και εμπλέκει συγκεκριμένες τεχνικές – τεχνικές με τις οποίες είμαι εξοικειωμένη, καθώς τις αξιοποιώ στον επαγγελματικό μου τομέα. Ωστόσο, για την αφήγηση ζωής, πρέπει ο ερευνητής/η ερευνήτρια να επιστρατεύσει διαφορετικού τύπου τεχνικές· πριν την εφαρμογή των εν λόγω τεχνικών στο ερευνητικό πεδίο, κατά συνέπεια, μελετήθηκε η σχετική βιβλιογραφία.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Βιολογικό / Κοινωνικό Φύλο, επιτέλεση και έμφυλη εμπειρία με έμφαση στον ανδρισμό

Στην αφετηρία της παρουσίασης της έρευνας, είναι σημαντικό να οριστούν τα θεωρητικά εργαλεία και οι έννοιες που θα χρησιμοποιηθούν και θα αξιοποιηθούν κατά την εξέλιξή της. Αρχικά, θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο βιολογικό/κοινωνικό φύλο και, στη συνέχεια, θα ακολουθήσει εκτενής περιγραφή των σύγχρονων θεωριών περί φύλου, δηλαδή της επιτέλεσης και της εμπρόθετης δράσης. Ολοκληρώνοντας, θα σχολιαστεί ο ανδρισμός ως όψη του κοινωνικού φύλου.

Η ανακάλυψη του κοινωνικού φύλου (gender) από τις κοινωνικές επιστήμες, ότι, δηλαδή, το φύλο είναι κοινωνική σχέση και πολιτισμικό σύμβολο, ήρθε να αντιτεθεί στη μέχρι τότε ηγεμονική άποψη του «βιολογικού φύλου» (sex) (Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης, 1992:22). Στην πραγματικότητα, ο προβληματισμός για το φύλο αναδείχτηκε από τη φεμινιστική σκέψη το 1960, όταν επινοήθηκε και ο όρος «κοινωνικό φύλο», διαχωρίζοντάς το από το βιολογικό φύλο (Connell, 2006:4). Η υιοθέτηση του κοινωνικού φύλου άνοιξε δρόμους σε επιστημονικά αδιέξοδα (Βιτσιλάκη, 2007:13).

Σε γενικές γραμμές, το «βιολογικό φύλο» χρησιμοποιείται για να περιγράψει βιολογικές κατηγορίες με βάση την ανατομία του «άντρα» και της «γυναίκας» αντίστοιχα (Gilmore, 1990:22; Turner, 1998:8), ενώ το «κοινωνικό φύλο» θεωρείται μια κοινωνικο-πολιτισμική κατασκευή: ο όρος αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία διαχωρίζει την αρρενωπότητα από τη θηλυκότητα (Δημητρίου, 2001:12).

Η σύγχρονη θεώρηση του κοινωνικού φύλου ως παραστασιακής επιτέλεσης υποστηρίχτηκε από την Butler (Butler, 2009). Σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, οι έμφυλες υποκειμενικότητες συγκροτούνται μέσα στην καθημερινότητα και τα έμφυλα υποκείμενα επιτελούν ενεργά τις έμφυλες ταυτότητές τους ως δρώντα υποκείμενα (Connell, 2006:15) – με άλλα λόγια, οικοδομούν τους έμφυλους εαυτούς τους μέσω της επιτελεστικότητας, δηλαδή της επιτέλεσης των κοινωνικών καθιερωμένων συμβάσεων γύρω από το ανδρικό και γυναικείο αρχέτυπο (Evans, 2004:103; Wells, 2014:510). Απότοκο της διαδικασίας αυτής είναι να μεταμορφώνονται αρκετές υποκειμενικές σχέσεις σε απαράβατους κοινωνικούς κανόνες (Παπαδημητρίου, 2013:6). «*Το κοινωνικό (φύλο) είναι στην ουσία μηχανισμός λόγου και εξουσίας που κατασκευάζει και εδραιώνει το αυτονόητο ...*» (Παπαδημητρίου, 2013:15).

Μάλιστα, η εξουσία επισείει κοινωνικές κυρώσεις για τα υποκείμενα που δεν επιτελούν τον έμφυλο εαυτό τους σύμφωνα με τον ηγεμονικό ρόλο (Αθανασίου, 2006:64).

Σε άμεση συνάρτηση, η θεωρία της επιτέλεσης αφήνει περιθώρια στο ενδεχόμενο της ανατρεπτικής επανάληψης (Αθανασίου, 2006:71), της εμπρόθετης δράσης των υποκειμένων. Η εμπρόθετη δράση λειτουργεί ως αντίσταση στην καταπίεση των ηγεμονικών λόγων, καθώς το φύλο «επιτελείται μέσα σε διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες κοινωνικών ιεραρχιών και συγκρούσεων» (Αθανασίου, 2006:94).

Συνοψίζοντας, είναι σημαντικό να τονιστεί πως μέσα από τις σχέσεις εξουσίας νοηματοδοτείται το έμφυλο υποκείμενο και ότι οι θεσμοί (κοινωνικός ρόλος)⁵ αναγκάζουν το υποκείμενο να ζει (επιτελεί το φύλο του) σε μια πραγματικότητα που δεν διάλεξε και δεν διαμόρφωσε (Παπαδημητρίου, 2013:40).

Κάτω από το πρίσμα των προαναφερόμενων θεωριών, οι επιστήμονες έκαναν μια προσπάθεια ιστορικοποίησης των ανδρικών ρόλων ενώ, στη συνέχεια, στράφηκαν στη μελέτη της πολιτισμικής κατασκευής του ανδρισμού (Uy, Massoth & Gottdiener, 2014:121), με αποτέλεσμα πλέον να μη γίνεται λόγος για «ανδρισμό» αλλά για «ανδρισμούς», όπως υποστήριξε ο Connell (Kimmel, 2001:2). Αργότερα, η μελέτη εστιάστηκε περισσότερο στις πρακτικές των αντρών παρά στον ανδρισμό καθαυτό. Με άλλα λόγια, οι επιστήμονες αναζητούν τους τρόπους με τους οποίους οι διαφορετικές όψεις του ανδρισμού λειτουργούν μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτισμικές συντεταγμένες (Kimmel, 2001:2).

Συν τοις άλλοις, ο ανδρισμός συναρθρώνεται από ένα σύνολο κανονιστικών αντιλήψεων σε σχέση με τη φύση του άρρενος ενήλικα και το πώς πρέπει να συμπεριφέρεται αυτός στην κοινωνία. Ο κοινωνικός ρόλος, όπως γράφει ο Kaufman (αναφορά στο Wells, 2014:510), «είναι αυτό που κάνει τον κόσμο δικό μου, και τον κάνει περισσότερο ή λιγότερο άνετο για να ζήσω». Έτσι, λοιπόν, τα άρρενα έμφυλα υποκείμενα επιτελούν το κοινωνικό τους φύλο σύμφωνα με το ηγεμονικό πρότυπο (καθυποτάσσονται στην εξουσία), το οποίο επιτυγχάνεται μέσω της ομοκοινωνικότητας (Wells, 2014:510). Αυτό το σύνολο κανονιστικών αντιλήψεων για τον ανδρισμό προωθεί, όπως υποστηρίζει ο Gilmore, την κοινωνική συνοχή: «ο ανδρισμός (*manhood*) είναι ένα κοινωνικό σύνολο το οποίο ορθώνει η κοινωνία ενάντια στην εντροπία [...]» (Gilmore, 1990:3,226; Clements & Friedman, 2002:4).

⁵ «Ο κοινωνικός ρόλος είναι οι απαιτήσεις της κοινωνίας από τους φορείς των κοινωνικών θέσεων», σύμφωνα με τον Dahrendof (Καπόπουλος, 1986:86)

Ως εκ τούτου, οι ιδεολογίες περί ανδρισμού μετατρέπονται ως συλλογικές αναπαραστάσεις στο φαντασιακό των υποκειμένων (Gilmore, 1990:29) – ένας ακόμα τρόπος να αποφευχθεί η κοινωνική εντροπία.

Εν κατακλείδι, πρέπει να επισημανθεί ότι ένα πρότυπο ανδρισμού στο πατριαρχικό σύστημα έμφυλης ταυτότητας είναι ο ηγεμονικός ανδρισμός. Η ηγεμονική αρρενωπότητα κατασκευάζεται αρθρώνοντας λόγο για τις διαφορές των διαφόρων «άλλων» (Kimmel, 2001:22,23). Πιο συγκεκριμένα, νομιμοποιεί ιδεολογικά την ασυμμετρία των φύλων, αλλά επιπλέον συγκροτείται μέσω των υποτελών ανδρισμών – ομοφυλόφιλοι, εθνικές μειονότητες, ηλικία, αναπηρία (Kimmel, 2001:8; Miller, 2005:117). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ηγεμονικής αρρενωπότητας είναι όχι μόνο ο machismo ανδρισμός (κραυγαλέα επίδειξη ανδρισμού) στους Λατίνους εντός και εκτός Ευρώπης, αλλά και ο «βότκα ανδρισμός» στο σοβιετικό χώρο (Τσιμπιρίδου, 2017:3).

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΛΑΙΣΙΩΣΗ της σοβιετικής και μετασοβιετικής συνθήκης

Η θεωρία του κοινωνικού φύλου και του ανδρισμού, όπως παρουσιάστηκε μέχρι τώρα, μας κατευθύνει πώς πρέπει να κινηθούμε μεθοδολογικά στο κύριο θεωρητικό μέρος της παρούσας εργασίας. Από τη στιγμή, λοιπόν, που το κοινωνικό φύλο/ανδρισμός σημασιοδοτείται ανάλογα με τα κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά συμφραζόμενα εντός των οποίων εδράζεται, είναι βαρύνουσας σημασίας να προηγηθεί μια ιστορική αναδρομή ως προς το κοινωνικό φύλο/τον ανδρισμό για το περιεχόμενο που αποκτά στη σοβιετική και μετασοβιετική εποχή. Επειδή, όμως, ο ανδρισμός ως ιδιότητα είναι *«ταυτόχρονα αναφορική και αντιδραστική, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, που όταν η θηλυκότητα αλλάζει ο ανδρισμός αποσταθεροποιείται»* (Badinter, 1993:26), θα γίνει αναφορά εξίσου και στο κοινωνικό φύλο των γυναικών στην εξεταζόμενη εποχή.

1. Η πατριαρχία στην προεπαναστατική εποχή

Κατ' αρχάς, η προεπαναστατική ρωσική αγροτική κοινωνία ήταν πατριαρχικά δομημένη (Smith, 2008:116). τα αρσενικά μέλη ασκούσαν εξουσία στα θηλυκά και οι μεγαλύτερες γενιές στις νεότερες. Επίσης, λόγω της πατρογραμμικής καταγωγής, η περιουσία διανεμόταν στα αρσενικά μέλη της οικογένειας (Ashwin, 2000:91). Η εξουσία του αρσενικού επεκτεινόταν και στη δημόσια σφαίρα (Smith, 2008:95). οι άντρες ήταν αυτοί που παρέχουν το «ψωμί» στην οικογένεια (Ashwin, 2000:91). Έτσι, στην πατριαρχική ρωσική κοινωνία, ο άντρας αποκτούσε πρόσωπο όταν παντρευόταν, γινόταν πατέρας, δούλευε στη γη και ήταν ιδιοκτήτης της κομμούνας (mir) (Smith, 2008:131). Ουσιαστικά, για τους άντρες, η ύπαρξη συζύγου και παιδιών συνιστούσε την πρωταρχική μορφή περιουσίας, καθώς τους έδινε τη δυνατότητα να ελέγχουν την εργασιακή δύναμη των μελών της οικογένειας (Coward, 1983:146; Voronina, 1993:103).

Από την άλλη πλευρά, τα θηλυκά μέλη της πατριαρχικής οικογένειας υπόκειντο στην εξουσία του αρσενικού και οι κοινωνικοί τους ρόλοι περιορίζονταν στην ιδιωτική-οικιακή σφαίρα (terem), δηλαδή στις οικιακές εργασίες (Ashwin, 2000:91). Το θηλυκό υποκείμενο αποκτούσε πρόσωπο με τη μητρότητα (Smith, 2008:120). Τέλος, η εξωγαμία των γυναικών ήταν συνηθισμένο φαινόμενο· χαρακτηριστική είναι η έκφραση ότι *«παντρεύονταν την άλλη πλευρά»* (nachuzhuiustorance) (Smith 2008:116). Οι αντιλήψεις αυτές

αντικατοπτρίζονται στα έθιμα αλλά και στους νόμους της προεπαναστατικής εποχής (Kay 2006:158). Φορείς των παραπάνω ιδεών ήταν ο τσάρος και η εκκλησία.

Έτσι, μέχρι την έλευση του Μεγάλου Πέτρου, η ρωσική κοινωνία λειτουργούσε σύμφωνα με το χριστιανικό πατριαρχικό μοντέλο. Η ορθόδοξη εκκλησία, ήδη από το 16ο αιώνα με την έκδοση του «Domostroi», έδωσε επισήμως την ευλογία στην αρσενική εξουσία μέσα στις ρωσικές οικογένειες (Kay, 2006:9). Το «Domostroi» ήταν ένας οδηγός με κανόνες που ρύθμιζαν την εσωτερική λειτουργία των νοικοκυριών (Kollmann, 2002:19; Kollmann, 2004:364), κάτι παρόμοιο με την Ισλαμική Σαρία, όπως επισήμαναν κάποιες φεμινίστριες (Kay, 2006:158). Σύμφωνα με τις επιταγές του, οι γυναίκες αναμένονταν να είναι αγνές, υπάκουες και μετρημένες. Κατά συνέπεια, οι κοινωνικοί ρόλοι των υποκειμένων διαμορφώνονταν κάτω από την επιρροή της ορθόδοξης εκκλησίας –κανονιστικό πλαίσιο– και τα υποκείμενα αποκτούσαν θεολογικά χαρακτηριστικά: ο άνθρωπος κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού.

Πιο συγκεκριμένα, οι ταυτότητες των κοινωνικών φύλων στηρίζονταν στη φυσική νομοτέλεια που δημιουργήθηκε από το Θεό, βάση της οποίας συνιστούσε ο θεσμός του γάμου. Οι εν λόγω νόρμες νομιμοποιούσαν την παραδοχή ότι οι άντρες μπορούν να εξουσιάζουν τις γυναίκες, εξαιτίας της ηθικής και σωματικής τους ανωτερότητας. Οι άντρες ισχυρίζονταν ότι η εξουσία τους υπαγορευόταν από τα χριστιανικά κείμενα: οι γυναίκες σύζυγοι όφειλαν να υπακούουν στους συζύγους τους (Smith, 2008:119-120). Μια συνηθισμένη πρακτική της εποχής, η οποία επίσης νομιμοποιόταν από την εκκλησία, ήταν ότι ο σύζυγος μπορούσε να κλείσει την «κακή» σύζυγο σε μοναστήρι και να παντρευτεί εκ νέου (Stearns, 2006:107).

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τη ρωσική ορθόδοξη εκκλησία, οι γυναίκες ταυτίζονταν με την Παναγία και κατ' επέκταση με τη μητρότητα (Smith, 2008:120) – ενώ οι φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η μητρότητα είναι μια πατριαρχική κατασκευή, έτσι ώστε η φιγούρα της μητέρας να είναι δεμένη στο άρμα του άντρα και της πατριαρχίας (Marsh, 2012:1201). Θεολογική αντίληψη υπήρχε και για το κράτος, καθώς ο τσάρος ήταν η προσωποποίηση του Θεού, ο κυβερνήτης του έθνους, ενώ ο άντρας το προπύργιο του τσαρικού καθεστώτος (Ashwin, 2000:78).

Με την ενθρόνιση του Μεγάλου Πέτρου το 17ο αιώνα, σε μια προσπάθεια δυτικοποίησης της ρωσικής κοινωνίας (Clements & Friedman, 2002:227), στην ανδρική ταυτότητα προστέθηκαν και ατομικιστικά στοιχεία. Μολονότι οι μέχρι τότε παραδοσιακές αρχές, όπως η πίστη και η υπακοή στην εκκλησία, δεν ανατράπηκαν, δόθηκε, ωστόσο, περαιτέρω έμφαση στην εκπαίδευση, την εργατικότητα και τη στρατιωτική ανδρεία, στοιχεία

που άρμοζαν στους στόχους του τσαρικού κράτους. Μέχρι το 19ο αιώνα, η απαίτηση που παρέμενε σταθερή για τους άντρες της ρωσικής αυτοκρατορίας ήταν ο σεβασμός προς τον τσάρο και την εκκλησία (Kay, 2006:9).

Το προαναφερόμενο ανδρικό μοντέλο έγινε προσπάθεια να επιβληθεί και στην αγροτική ρωσική κοινωνία. Η προεπαναστατική αγροτική ρωσική κοινωνία, όμως, διαμόρφωσε ένα διαφορετικό πρότυπο ανδρισμού σύμφωνα με το οποίο όλα τα άρρενα υποκείμενα όφειλαν να επιτελούν τον έμφυλο εαυτό τους. Ειδικότερα, οι νεαροί άντρες χωρικοί, με μια σειρά από τελετουργικά και συνεχή επανάληψη κανονιστικών συμπεριφορών, ανακάλυπταν αξίες του πατριαρχικού ανδρισμού όπως την εργασία, τη σημασία της ομοκοινωνικότητας και της σωματικής ευρωστίας, τον κοινωνικό ρόλο τού ποτού, την υπεράσπιση της τιμής και το σεβασμό στους ηλικιωμένους άντρες (Clements & Friedman, 2002:90), αξίες που επιτελούνταν υπό την αυστηρή επιτήρηση της πατριαρχικής κοινωνίας. Η διαδικασία της επιτελεστικότητας έδινε τη δυνατότητα στα νεαρά αγόρια να αναλάβουν με επιτυχία τις μελλοντικές οικογενειακές τους ευθύνες, καθώς και την οικονομική διαχείριση του νοικοκυριού τους. Ουσιαστικά, στα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορικής Ρωσίας, το ανδρικό πρότυπο διαμορφωνόταν κάτω από την πίεση δύο διαφορετικών δυνάμεων, του αυτοκράτορα και της αγροτικής κοινωνίας (Clements & Friedman, 2002:232).

Παρεμφερής αντίφαση παρατηρείται στην παρουσίαση των έμφυλων προτύπων στη λογοτεχνία. Στα μέσα του 19ου αιώνα, αναδύεται η εικόνα της δυναμικής Ρωσίδας. Παρόλο που οι γυναίκες παρέμεναν νομικά και κοινωνικά υποδεέστερες, υπήρχε η τάση να παρουσιάζονται ως ηθικά ανώτερες σε σχέση με τους άντρες. Η φιγούρα της Ρωσίδας που δημιουργήθηκε στη λογοτεχνία της εποχής, δηλαδή της γυναίκας με ψυχολογική και ηθική δύναμη, έγινε βάση για να οικοδομηθεί το αφήγημα ότι οι Ρωσίδες είναι η πηγή της εθνικής σωτηρίας. «*Οι γυναίκες θα σώσουν τη Ρωσία*», όπως είπε ο Ντοστογιέφσκι (Kay, 2006:11).

Εκ διαμέτρου αντίθετο είναι το ανδρικό λογοτεχνικό αρχέτυπο, το οποίο παρουσιάζεται ως αδύναμο και αναποτελεσματικό (Kay, 2006:10). Παρόμοια είναι, εξάλλου, και η εικόνα του ανδρισμού στη ρωσική παραδοσιακή κουλτούρα: οι άντρες παρουσιάζονται ως θύματα των γυναικών ή ότι σώζονται από τις γυναίκες. Όλα τα παραπάνω έρχονται σε αντίθεση με την επίσημη πολιτική γραμμή για το ποιος κατέχει την εξουσία (Kay, 2006:158).

Συνοψίζοντας, μπορεί να υποστηριχτεί ότι, παρά τις αλληλοσυγκρουόμενες αντιλήψεις, οι γυναίκες στην προεπαναστατική εποχή παρέμεναν πολιτικά αδύναμες. Στο πλαίσιο της πατριαρχικής κουλτούρας, ο «δυνατός» (πολιτικά) άντρας μπορεί να υπάρχει

μόνο όταν υφίσταται μια αδύναμη (πολιτικά) γυναίκα· η αδυναμία της είναι η βάση της δύναμής του (Voronina, 1993:111).

2. Homo Sovieticus

Σε πρώτη ανάγνωση, η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 (Clements, 2004:557) δεν ήταν μόνο ένα κομβικό πολιτικό γεγονός για τη Ρωσία, αλλά σήμανε και την έλευση μιας νέας εποχής με την εισαγωγή νέων πολιτισμικών πρακτικών και αξιών. Οι πρωτοστάτες του κομμουνιστικού κόμματος θεώρησαν ότι η Επανάσταση τους έδινε την ευκαιρία να αναδιαμορφώσουν τον κόσμο εισάγοντας ένα νέο τρόπο ζωής (Hoffmann, 2003:1): να εξαλείψουν την καταπίεση και την κοινωνική αδικία του τσαρικού καθεστώτος, και να δημιουργήσουν ένα νέο πολιτικό πολιτισμό (Hoffmann, 2003:15).

Συνακόλουθα, με το τέλος της Οκτωβριανής Επανάστασης, οι Μπολσεβίκοι έκαναν χρήση της μαρξιστικής ιδεολογίας, ρητορικής στην οποία στηρίχτηκε το κομμουνιστικό καθεστώς για να φτιάξει το «Νέο Κόσμο» (Heller, 1985:22). Από τη στιγμή, όμως, που η Σοβιετική Ένωση ήταν το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος στην ιστορία, οι ιθύνοντες δεν είχαν κάποιο αντίστοιχο προηγούμενο παράδειγμα να ακολουθήσουν. Ο μαρξισμός παρείχε μεν τις βασικές κοινωνικοοικονομικές αρχές για μια σοσιαλιστική κοινωνία –κατάργηση της ιδιωτικής περιουσίας, συλλογική κατοχή των μέσων παραγωγής–, αλλά όχι ένα συγκεκριμένο σύνολο πολιτισμικών πρακτικών για την καθημερινή ζωή στο σοσιαλισμό. Όλες οι κοινωνικές νόρμες, όπως η σεξουαλική συμπεριφορά και η ανατροφή των παιδιών, μεταξύ άλλων, επινοήθηκαν μετά την Επανάσταση (Hoffmann, 2003:4).

Έτσι, εργαλείο οικοδόμησης του «Νέου Κόσμου» είναι ο «Νέος Άνθρωπος», ο «Σοβιετικός Άνθρωπος» (Homo Sovieticus) (Heller, 1985:22). Ο «Homo Sovieticus» ήταν μια προκατασκευασμένη ταυτότητα που επιβλήθηκε από τα πάνω στους πολίτες της Σοβιετικής Ένωσης. Θεωρητικά σήμαινε ότι στο κομμουνιστικό σύστημα οι πολίτες έπρεπε να συμπεριφέρονται, να ζουν και να δρουν σύμφωνα με τη λογική της κοινωνικής εντροπίας, η οποία υπαγορεύεται από το μαρξιστικό δόγμα (Hoffmann, 2003:13; Goscilo & Lanoux, 2006:198).

Στην πραγματικότητα, η μαρξιστική ιδεολογία ήρθε να αντιπαρατεθεί στο προεπαναστατικό καθεστώς (τσάρος) και σε όλες εκείνες τις δυνάμεις που το συντηρούσαν (οικογένεια, εκκλησία, πατριαρχία). Η πατριαρχική δομή της οικογένειας θεωρούνταν για τη μαρξιστική θεωρία προβληματική. Σε έργα μαρξιστών, όπως του Engels και του Bebel, η οικογένεια θεωρείται θεματοφύλακας της ιδιωτικής περιουσίας και της πατριαρχίας κατ'

επέκταση (Ashwin, 2000:72). Ο μαρξισμός, επίσης, επισημαίνει την κρίσιμη σύνδεση της ιδιωτικής περιουσίας με την πατριαρχία (Coward, 1983:7). Συν τοις άλλοις, οι Μπολσεβίκοι είχαν έναν ακόμα λόγο να αποστρέφονται την παλιά δομή της οικογένειας, καθώς ο θεσμός στήριζε και την τσαρική εξουσία (Ashwin, 2000:72).

Το νέο καθεστώς αντιλήφθηκε ότι, για να φτιάξει το «Νέο Κόσμο», έπρεπε να αλλάξει τη δομή της οικογένειας –λογική στην οποία στηρίχτηκε και ο Μεγάλος Πέτρος, όταν θέλησε να περάσει τις δικές του πολιτικές αλλαγές (Stearns, 2006:108)–, πριμοδοτώντας τη μετεξέλιξή της σε κύτταρο της σοβιετικής κοινωνίας και την υποταγή της οικογενειακής ζωής στις αρχές του Κόμματος. Υπογραμμίζεται από τους φορείς του νέου καθεστώτος ότι ο «Νέος Άνθρωπος» δεν μπορεί να δημιουργηθεί μέσα στην ιδιωτική οικογένεια, εφόσον ο στόχος είναι να πλαστούν άτομα με συλλογικά προσανατολισμένη συνείδηση (Ashwin, 2000:73). Ο παραπάνω στόχος μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα στο κρατικό περιβάλλον. Η Ashwin κατανοεί αυτή την επίθεση στη δομή της προεπαναστατικής οικογένειας ως *«έναν τρόπο να νομιμοποιήσει την παρεμβολή του το κράτος στην ιδιωτική σφαίρα»* (Goscilo & Lanoux, 2006:7).

Συνεπώς, προκειμένου να πετύχει το κομμουνιστικό καθεστώς την εισβολή και την παρέμβαση στην ιδιωτική σφαίρα, προσπάθησε αρχικά να μεταβάλει το παραδοσιακό μοτίβο σχέσεων των φύλων, για να ισχυροποιήσει τη θέση του (Ashwin, 2000:1; Kay, 2006:11). Πιο συγκεκριμένα, δομήθηκε μια τριγωνική σχέση με την παρουσία του κράτους ανάμεσα στα δύο φύλα, όπου, όμως, πρωταγωνιστούσε το κράτος (Ashwin, 2000:2,75). Το κράτος (ως τρίτο πρόσωπο) ενίσχυσε την παρεμβολή του, δημιουργώντας προστατευτικούς δεσμούς με τη μητέρα και το παιδί, και παροπλίζοντας τον άντρα (Ashwin, 2000:73), καθώς τον θεωρούσε φορέα της πατριαρχικής εξουσίας (Kay, 2006:11).

Ακολούθως, αναφορικά με την εκκλησία, που αποτελούσε απομεινάρι του παλιού καθεστώτος, έγινε προσπάθεια να υποβαθμιστεί ο κοινωνικός της ρόλος μέσα στο νέο κράτος μέσω της νομοθεσίας (Heller, 1985:221). Έτσι, οι θρησκευτικοί γάμοι θεωρούνταν πλέον παράνομοι (Ashwin, 2000:73). Άλλη μια πρακτική που κινούνταν ενάντια στην ορθόδοξη εκκλησία ήταν η προώθηση της αθεΐας ως βασικής αξίας για το «Σοβιετικό Άνθρωπο». Θεωρούσε, λοιπόν, το νέο καθεστώς ότι η Επιστήμη και η Λογική θα θριάμβευαν ενάντια στη θρησκεία και την προκατάληψη. Οι τακτικές που ακολουθήθηκαν κυμάνθηκαν από την αποκάλυπτη καταστολή μέχρι την κατήχηση και την εκπαίδευση στην αθεΐα (Hoffmann, 2003:47)· με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, επιτεύχθηκε η κοσμική αναμόρφωση του κράτους.

Από τη στιγμή που το νέο καθεστώς εξαφάνισε οποιοδήποτε απομεινάρι της προεπαναστατικής εποχής, προχώρησε στη διαμόρφωση του «Νέου Ανθρώπου». Η

σφυρηλάτησή του ξεκίνησε από τις πρώτες μέρες της Επανάστασης. Το 1920 ήταν που ο «Επαναστάτης» διαγράφει εντελώς το προεπαναστατικό του παρελθόν, για να τον διαδεχτεί ο «Βιομηχανικός Άνθρωπος», που λειτουργεί ως οικοδόμος του «Νέου Κόσμου». Είναι η εποχή που ο Στάλιν διαμορφώνει τη θεωρία του «γρاناζιού», σύμφωνα με την οποία ο «Σοβιετικός Άνθρωπος» οφείλει να ζει σαν γρανάζι της τεράστιας Κρατικής Μηχανής. Ο Κρουτσέφ το 1961 διακηρύσσει ότι το 1981 θα γεννηθεί η βελτιωμένη έκδοση του ανθρώπου-γρاناζιού. Παρά τις κατά καιρούς αλλαγές του «Homo Sovieticus», η βασική αντίληψη παρέμενε ότι είναι το άτομο με το αίσθημα ότι *«ανήκει στο κράτος και ότι αποτελεί ένα ελάχιστο τμήμα της μηχανής, ένα μέλος του συνόλου»* (Heller, 1985:22).

Η προαναφερόμενη ιδέα οδήγησε στη «νηπιοποίηση» των πολιτών (Heller, 1985:22) και, στην πραγματικότητα, η σοβιετική κοινωνία πέρασε από την οικογενειακή στην κρατική πατριαρχία, στην οποία καθυποτάσσονταν τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες (Goscilo & Lanoux, 2006:7). Με άλλα λόγια, το σοβιετικό σύστημα, όπως το πατριαρχικό πρότυπο, παρείχε φροντίδα από τη γέννηση του πολίτη μέχρι το θάνατό του (Goldstein, 1984:123), δεδομένου ότι το κράτος ήξερε καλύτερα τις ανάγκες του πολίτη. Οι ιδέες αυτές εφαρμόστηκαν με την ίδια λογική και στις χώρες της υπόλοιπης ανατολικής Ευρώπης στις οποίες απέκτησε έλεγχο η Ε.Σ.Σ.Δ. μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Clements, 2004:557, 562). Ως εκ τούτου, όταν αναφερόμαστε στο «Homo Sovieticus», δεν περιγράφουμε μόνο τους πολίτες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., αλλά και τους πολίτες των δορυφόρων-κρατών της (Αλεξίεβιτς, 2016:11).

Σε τελική ανάλυση, η νέα πολιτική εποχή που ανέτειλε στη μετεπαναστατική Ρωσία χαρακτηριζόταν από την κρατική πατριαρχία. Μέσα στο συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο θα διερευνηθούν οι έμφυλοι (gender) μετασχηματισμοί που προωθούνταν από την κρατική εξουσία, οι αξίες και οι πεποιθήσεις που αναδύονταν στο συλλογικό ασυνείδητο για τους κοινωνικούς ρόλους των φύλων.

2i. Αναβαθμίζοντας τη σοβιετική γυναίκα

Η Μπολσεβίκικη Επανάσταση του Οκτωβρίου του 1917 άλλαξε άρδην τη νομική υπόσταση των σοβιετικών γυναικών: το 1918, η κυβέρνηση του Λένιν έφερε σε ισχύ διατάγματα σχετικά με τη γυναικεία εργασία, το θεσμό του γάμου και την οικογένεια, προωθώντας την ισότητα των γυναικών σε όλους τους τομείς του δημόσιου βίου. Όμως, αυτή η πολιτική είχε μια δυσκολία αρχικά στην εφαρμογή, καθώς στη χώρα υπήρχαν εκατομμύρια

γυναικών που ήταν αγράμματες και απαίδευτες (Marsh, 2012:1196). Ουσιαστικά, επιβλήθηκε από τα πάνω ένα μοντέλο γυναικείας χειραφέτησης, το οποίο στηριζόταν κατεξοχήν στη στρατολόγηση των γυναικών ως έμμισθων εργαζομένων, πράγμα που καθίστατο αμφίβολο στην εφαρμογή του στην πράξη, καθότι η κοινωνία ήταν αγροτική (Kay, 2006:11).

Συνακόλουθα, ο κύριος κοινωνικός ρόλος των γυναικών κατά τη σταλινική περίοδο (1922-1953) εμπεριείχε τις αξίες της τεκνογονίας και της εργασίας, αξίες στις οποίες στηρίχτηκε η επίσημη πολιτική της εποχής. Με το που τέθηκε σε ισχύ ο νέος οικογενειακός κώδικας του 1927, προωθήθηκαν και επισήμως οι εν λόγω ιδέες (Hoffmann, 2003:97). Με την απαγόρευση της έκτρωσης δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην τεκνογονία ως μια κοινωνική υποχρέωση των γυναικών (Hoffmann, 2003:91) και τονίστηκε εξίσου η αναγκαιότητα να γεννούν όσο πιο συχνά γίνεται (Ashwin, 2000:32), με αποτέλεσμα η τεκνογονία να αποκτήσει θετική σημασιοδότηση για το σοβιετικό κράτος. Η αξία της τεκνοποίησης απορρέει από την κρατική πεποίθηση ότι τα σώματα των γυναικών είναι πολύτιμα δοχεία-εκκολαπτήρια, με το κράτος να έχει νόμιμο δικαίωμα επάνω στα παιδιά που γεννιούνται, καθώς είναι εν δυνάμει κομμουνιστές (Ashwin, 2000:31).

Από τη στιγμή, επομένως, που η απόκτηση παιδιών εξυπηρετεί τα κρατικά συμφέροντα, θα πρέπει να ασκείται σύμφωνα με αυτά, άρα να ελέγχεται (Ashwin, 2000:94). Ειδικότερα, με αφορμή την εκβιομηχάνιση της χώρας, μια περίοδος κατά την οποία τα εργατικά χέρια ήταν πολύτιμα, στα μέσα του 1930 παρατηρείται αλλαγή στην κοινωνική πολιτική του κράτους (Hoffmann, 2003:89). Ο νέος οικογενειακός κώδικας του 1936 συνέχισε να υποστηρίζει την κατάργηση της έκτρωσης (επιτρεπόταν μόνο υπό ορισμένες ιατρικές προϋποθέσεις), προβλέποντας, όμως, πιο αυστηρές κυρώσεις (Ashwin, 2000:32,34; Hoffmann, 2003:100; Marsh, 2012:1197).

Επιπρόσθετα, ένα άλλο μέτρο κρατικού ελέγχου της τεκνοποίησης είναι η ακύρωση της γέννας στο σπίτι, που πραγματοποιήθηκε με την εξάλειψη του θεσμού της μαίας, συνηθισμένης πρακτικής ως τότε. Αναγνωριζόταν πλέον μόνο η γέννηση στα νοσοκομεία/ κρατικά ιδρύματα (Ashwin, 2000:35). Από τη στιγμή, λοιπόν, που η απόκτηση παιδιών μετατράπηκε σε κρατικό καθήκον, ο νέος κώδικας του 1936 μερίμνησε για την ανταμοιβή των νέων μητέρων. Η γυναίκα έπαιρνε τον τίτλο της ηρωίδας όταν είχε καταφέρει να γεννήσει πάνω από δέκα παιδιά και αυτά παρέμεναν ζωντανά (Ashwin, 2000:33; Gosciolo & Lanoux, 2006:7). Πιο συγκεκριμένα, της αποδιδόταν ο τίτλος της «Ηρωικής μητέρας» και το παράσημο της «Μητρικής τιμής» (Βοσλένσκυ, 1981:142). τέλος, επιχορηγούνταν ετησίως με 2.000 ρούβλια για κάθε παιδί από τα έξι και πάνω, και με 5.000 ρούβλια για κάθε παιδί άνω των δέκα (Hoffmann, 2003:101).

Η πρακτική της μητρότητας (της ανάπτυξης του συναισθηματικού δεσμού με το παιδί) και η ανατροφή των παιδιών, σύμφωνα με το σχέδιο της σταλινικής κυβέρνησης, ασκούνταν στη δημόσια-κρατική σφαίρα, σε αντίθεση με την προεπαναστατική κοινωνία, όπου πραγματώνονταν στην ιδιωτική-οικιακή σφαίρα. Ιδρύθηκαν παιδικοί σταθμοί και ποικίλα κρατικά ιδρύματα ως την ενηλικίωση του παιδιού, και διορίστηκαν γυναίκες-τροφοί (Ashwin, 2000:36; Hoffmann, 2003:102). Εμμέσως, το κράτος πήρε το ρόλο της μητέρας (mother Russia) και οι γυναίκες το ρόλο του ενδιάμεσου (της παρένθετης μητέρας) ανάμεσα στο κράτος και στο παιδί (Ashwin, 2000:11). Με αυτόν τον τρόπο μάθαιναν οι πολίτες να αγαπούν τη χώρα τους (Ashwin, 2000:37).

Σε συνέχεια της σταλινικής διακυβέρνησης και με δεδομένη τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1944), οπότε και παρατηρείται σημαντική μείωση του άρρενος πληθυσμού, τίθεται σε ισχύ ο νέος οικογενειακός κώδικας, στον οποίο, μεταξύ άλλων, καταργούνται οι εκτρώσεις και *«εισάγονται οι έννοιες του “νόθου παιδιού” και της “ανύπαντρης μητέρας”»* (Heller, 1985:234, 235; Glad & Shiraev, 1999:200,201; Mead & Wiesner-Hanks, 2004:560). Επίσης, η γυναίκα δεν μπορεί πλέον να ζητήσει διατροφή ούτε να δηλώσει το όνομα του βιολογικού πατέρα, εάν δεν έχει προϋπάρξει γάμος. Έτσι, ο νέος κώδικας νομιμοποιεί επισήμως μια έμφυλη ιεραρχία (Heller, 1985:235). Μετά το θάνατο του Στάλιν (1953), ο σταλινικός κώδικας αλλάζει: επιτρέπεται το διαζύγιο με κοινή απόφαση, οι αμβλώσεις (Glad & Shiraev, 1999:207) και καταργείται ο όρος «νόθο παιδί» (Heller, 1985:235).

Άλλωστε, η πτώση του κομμουνισμού (1991) επέφερε πολλαπλές αλλαγές. Οι κρατικές παροχές για την υποστήριξη της τεκνογονίας μειώθηκαν, εφόσον η τεκνοποίηση δεν θεωρούνταν πλέον προσφορά στο κράτος, ούτε και η ανατροφή των παιδιών αποτελούσε πια κρατική υπόθεση (Ashwin, 2000:39). Η ευθύνη ανατροφής των απογόνων τώρα επιστρέφει στην οικογένεια.

Συν τοις άλλοις, μεγάλη αξία και βαρύτητα για τις γυναίκες είχε η εργασία. Κατά τη διάρκεια του σταλινισμού, οι γυναίκες *«παντρεύονταν το κράτος»*, καθώς διδάσκονταν ότι έχει μεγαλύτερη σημασία η εργασιακή ζωή από την προσωπική (Ashwin, 2000:55). Η εργασία στη Σοβιετική Ένωση ήταν άμεσα και αποκλειστικά συνυφασμένη με το κράτος. Ουσιαστικά, το εργασιακό status των γυναικών –ως εργάτριες κατείχαν συνήθως θέσεις δευτερεύουσας σημασίας στον επαγγελματικό τομέα ως το 1992 (Heller, 1985:237)– ήταν ο πυρήνας του αυτοπροσδιορισμού τους (Ashwin, 2000:61).

Στην περίοδο που ακολούθησε μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι γυναίκες συνέχισαν να έχουν ως προτεραιότητα την εργασία, όχι όμως ως καθήκον, όπως τη θεωρούσε

η προηγούμενη γενιά· θεωρούνταν, ωστόσο, εξ ανάγκης «οικονομικοί κουβαλητές». Με άλλα λόγια, αναγκάζονταν να εργάζονται, καθώς οι άντρες τους δεν αναλάμβαναν αυτή την ευθύνη και το καθήκον το επωμίζονταν οι γυναίκες παραπληρωματικά (Ashwin, 2000:61).

Τέλος, στη μετασοβιετική κοινωνία, οι γυναίκες παρέμειναν «οικονομικοί κουβαλητές» του νοικοκυριού, αλλά πλέον «είχαν πάρει διαζύγιο από το κράτος πρόνοιας», ενώ, ταυτόχρονα, είχαν ξεφορτωθεί το ιδεολόγημα της εργασιακής αξίας και το κύριο μέλημά τους ήταν να προστατευτεί η οικογένεια (Ashwin, 2000:61).

Κατ' επέκταση, το κράτος, πριμοδοτώντας τη σημασία της τεκνογονίας και την αξία της εργασίας, προσπαθούσε άρρηκτα να απελευθερώσει τη γυναίκα από τον έλεγχο των αρρένων ηγετών της παραδοσιακής πατριαρχίας και να τη στρέψει προς τη δική του σφαίρα επιρροής. Το κράτος, εν ολίγοις, μετατράπηκε στο «τρίτο πρόσωπο», που ήταν έτοιμο να της σταθεί ως πατέρας και σύζυγος· έτσι, οι γυναίκες δεν δυσκολεύονταν πλέον να πάρουν διαζύγιο ή την επιμέλεια των παιδιών και, από τη στιγμή που παρέχονταν κρατικά εχέγγυα για τη διατήρηση της εργασίας τους, είχαν τη δυνατότητα να τα καταφέρουν μόνες τους (Ashwin, 2000:85). Προσφέροντάς τους εργασία, δηλαδή βγάζοντάς τες στη δημόσια σφαίρα, το κράτος θα διαμόρφωνε τη συνείδησή τους, με σκοπό να τις καταστήσει χειραγωγήσιμες. Συνεπώς, παρατηρείται η εργαλειακή χρήση του γυναικείου κοινωνικού ρόλου, που δεν χειραφέτησε τη γυναίκα ουσιαστικά, αλλά την απελευθέρωσε προς στιγμή από την επιτήρηση της παραδοσιακής πατριαρχίας, για να την περιορίσει στην κρατική πατριαρχία (Voropina, 1993:97,99,101).

Ολοκληρώνοντας την αναδρομή στον κοινωνικό ρόλο της σοβιετικής γυναίκας, αξίζει να τονιστεί ότι, επισήμως, ο σοβιετικός κρατικός μηχανισμός σχεδίαζε και υλοποιούσε πολιτικές που αποσκοπούσαν στην αναβάθμιση του εν λόγω ρόλου – κρατικός φεμινισμός ή φεμινισμός από τα πάνω (Σημίτη, 2008:3). Στην πράξη, όμως, οι γυναίκες έκαναν τις πιο κουραστικές εργασίες, δεν αμείβονταν όσο οι άντρες συνάδελφοί τους και οι θέσεις στο Κόμμα και στην κυβέρνηση ήταν μη προσβάσιμες για αυτές (Heller, 1985:237).

Εξάλλου, οι σοβιετικοί ιθύνοντες δεν αναμόρφωσαν τους κοινωνικούς ρόλους εντός της οικογένειας, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να συνεχίζουν να επιβαρύνονται και με τις οικιακές εργασίες (Lane, 1995:76; Hoffmann, 2003:117). Τελικά, η αναβάθμιση του ρόλου της γυναίκας δεν μπόρεσε να υλοποιηθεί ούτε στον οικιακό ούτε στον εργασιακό χώρο (Hoffmann, 2003:116).

Εν κατακλείδι, οι γυναίκες επιβαρύνονταν με ένα συμπληρωματικό ρόλο, αυτόν του φύλακα των ηθικών αξιών στις οικογενειακές εστίες (Heller, 1985:245). Στην πράξη, κατά συνέπεια, ανατέθηκε στη γυναίκα ένας τριπλός κοινωνικός ρόλος –μητέρα, σύζυγος,

εργαζόμενη (Heller, 1985:237; Goscilo & Lanoux, 2006:198,199; Kay 2006:11)–, και, μάλιστα, υποχρεώθηκε να επιτελεί το τρίπτυχο αυτό με τελειότητα (Goscilo & Lanoux, 2006:200).

2ii. Το ανδρικό πρότυπο σε μετάβαση: αποδυναμώνοντας το σοβιετικό άντρα

Η επομένη της Οκτωβριανής Επανάστασης έφερε τους Μπολσεβίκους αντιμέτωπους με τη ρωσική κοινωνική πραγματικότητα: μια κοινωνία αγροτική, υπανάπτυκτη, φτωχή, όπου ο Εμφύλιος Πόλεμος είχε χειροτερέψει την κατάσταση, προκαλώντας ανθρώπινες απώλειες και εκτεταμένη καταστροφή (Hoffmann, 2003:15). Στη συνέχεια, όταν ήρθε στην εξουσία ο Στάλιν, στόχος της πολιτικής του ήταν όλες οι δυνάμεις του Κόμματος να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας (Clements & Friedman, 2002:199), που πρακτικά σήμαινε εργατικά χέρια, τα οποία θα αντλούνταν από τους νεαρούς χωρικούς της υπαίθρου.

Μέχρι τον 20ό αιώνα, οι χωρικοί αντιπροσώπευαν τη μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα στα αστικά κέντρα, καθώς περίπου 10.000 νεαροί άντρες είχαν μεταναστεύσει στην Αγία Πετρούπολη από την ύπαιθρο, μεταφέροντας ήθη και έθιμα του τόπου καταγωγής τους. Οι νεαροί χωρικοί, όντας απελευθερωμένοι από το ζυγό της πατριαρχικής εξουσίας –το λεγόμενο πατριαρχικό ηγεμονικό φαντασιακό– στο νέο αστικό περιβάλλον, επιτελούσαν το έμφυλο σώμα τους ακόμα πιο εμφανώς στο δημόσιο χώρο, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις στους αξιωματούχους, οι οποίοι ανέμεναν ότι κάποια μέρα θα εκπολιτίζονταν. Βέβαια, οι λογομαχίες και η βία κυβερνούσαν από την «ηθική της τιμής», η οποία στο αγροτικό περιβάλλον δομούσε σχέσεις όχι μόνο μεταξύ των συγχωριανών, αλλά και ανάμεσα στα διάφορα χωριά (Friedman & Healey, 2002:225, 226).

Σε μια συνολική εκτίμηση, το πατριαρχικό status των αντρών στην ύπαιθρο διατηρούνταν αναλλοίωτο, τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και στην εργασία και την κοινότητα. Όμως, στο νέο αστικοβιομηχανοποιημένο περιβάλλον, οι τόποι δράσης των αντρών όσον αφορά την επιτέλεση του φύλου τους διαφοροποιούνταν. Ως εκ τούτου, οι παραδοσιακές επιτελέσεις αντρισμού, όπως το ποτό και οι καυγάδες, έπρεπε να αναδιαμορφωθούν και να περιοριστούν στους αστικούς τόπους αντρικής ομοκοινωνικότητας: στην ταβέρνα και στον εργασιακό χώρο (Smith, 2002:108). Ωστόσο, το γεγονός ότι οι προαναφερόμενοι τόποι ομοκοινωνικότητας στο νέο περιβάλλον ούτε υποστηρίζονταν ούτε προστατεύονταν από τη συγγένεια ή από το γηραιότερο –όπως συνέβαινε στην ύπαιθρο– είχε ως άμεσο επακόλουθο την αρρενοποίηση του εργασιακού χώρου.

Εντούτοις, στον ίδιο εργασιακό χώρο συνυπήρχαν και οι «συνειδητοποιημένοι εργάτες» –νεαροί μετανάστες εργαζόμενοι που αναζητώντας ένα μέντορα να τους καθοδηγήσει στα πρότυπα της πατριαρχίας στράφηκαν προς τους διανοούμενους (intelligentsia) του Κόμματος (Friedman & Healey, 2002:226)–, οι οποίοι, ως εκφραστές τής επίσημης ρητορικής του Κόμματος, απέρριπταν την αντρική κυριαρχία που στηριζόταν στη σωματική ευρωστία και δύναμη.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τη ρητορική του Κόμματος, προωθήθηκε μια νέα πιο ραφιναρισμένη αρρενωπότητα, που προσδιοριζόταν από την αυτοσυγκράτηση και την καλλιέργεια (kulturnost) (Friedman & Healey, 2002:229). Έτσι, στη μπολσεβίκικη ρητορική, το ραφιναρισμένο αντρικό μοντέλο αντιμαχόταν το ακαλλιέργητο (nekulturnost) και, αντίστοιχα, η αυτοσυγκράτηση το macho ανδρισμό (Friedman & Healey, 2002:217). Μάλιστα, οι άντρες αθλητές προωθούνταν από το κράτος ως η προσωποποίηση του ραφιναρισμένου αντρικού προτύπου (Friedman & Healey, 2002:213). Η σοβιετική κρατική παρέμβαση και κηδεμονία είναι εμφανείς στη διαμόρφωση της αντρικής ταυτότητας.

Εν συνεχεία, δεν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα από τους Μπολσεβίκους στα πολλαπλά και αντικρουόμενα πρότυπα ανδρισμού. Ωστόσο, αποπειράθηκαν να επιβάλουν ένα νέο πρότυπο ανδρισμού, το New Soviet Man («Νέο Σοβιετικό Άντρα»), με τη λογική ότι μπορούν να μετατρέψουν τους χωρικούς σε προλετάριους καλλιεργώντας την ταξική τους συνείδηση (Smith, 2002:109), η οποία, μάλιστα, θα αποτελούσε και τον πυρήνα του ανδρισμού τους.

Ο κοινωνικός ρόλος των αντρών, λοιπόν, άλλαξε μετά την Επανάσταση του 1917 και περιορίστηκε κυρίως στη δημόσια σφαίρα (Ashwin, 2000:1; Goscilo & Lanoux, 2006:208), με σκοπό την ταξική τους αφύπνιση. Συνήθως υπηρετούσαν ως εργάτες, στρατιώτες, διευθυντές, δηλαδή σε θέσεις εργασίας που προσανατολιζόνταν στην οικοδόμηση του κομμουνιστικού συστήματος (Goscilo & Lanoux, 2006:131), με το κράτος να αναλαμβάνει το ρόλο του πατέρα και υποστηρικτή. Έτσι, το κράτος μετατράπηκε και για τα δύο φύλα (sex) σε πατρική φιγούρα, μέσω της οποίας αυτοπραγματώνονται. Με αυτόν τον τρόπο, το κράτος οικειοποιήθηκε τον πατρικό ρόλο και ο ανδρισμός των αρρένων υποκειμένων προσδιορίστηκε επισήμως από την εργασιακή θέση που κατείχαν στον κρατικό μηχανισμό (Ashwin, 2000:1).

Πιο συγκεκριμένα, στη σοβιετική εποχή ο πολίτης-άντρας ήταν ο σπερματοδότης για τη δημιουργία των μελλοντικών κομμουνιστών, δηλαδή κατείχε το ρόλο του γεννήτορα· ο «πατέρας», ωστόσο, για τα βιολογικά του παιδιά ήταν το κράτος. Τοιουτοτρόπως, οι άντρες μετατράπηκαν σε «ελλείποντες πατέρες», όρο που χρησιμοποιούσε ο Guy Corneau για να περιγράψει τους πατέρες που ζουν μέσα στο σπίτι άλλα δεν έχουν καμία συμμετοχή σε αυτό

(Badinter, 1994:191). Στην πραγματικότητα, ο πατρικός ρόλος του άντρα περιθωριοποιήθηκε και ο δεσμός πατέρα-παιδιού ρυθμιζόταν πλέον από τον κρατικό μηχανισμό (Ashwin, 2000:38). Η περαιτέρω περιθωριοποίηση του πατρικού ρόλου επιτάθηκε μέσω της νομοθεσίας, που προέβλεπε ότι μπορούν να αναγνωριστούν ως πατέρες ενός παιδιού περισσότεροι από ένας άντρες – γεγονός που υπέσκαπτε εκ θεμελίων το καθεστώς «του ενός και μοναδικού πατέρα» (Ashwin, 2000:74).

Μολονότι το κράτος στην επίσημη ρητορική που υιοθετούσε παρουσιαζόταν ως η προσωποποίηση της πατρικής φιγούρας, στην πράξη υπήρχαν μεγάλα κενά στη φροντίδα των παιδιών. Αυτό το κενό το κάλυπταν οι παππούδες, οι οποίοι ήταν φορείς έμφυλων ιδεών της προεπαναστατικής εποχής, σύμφωνα με τις οποίες και επιτελούσαν τον έμφυλο εαυτό τους, δημιουργώντας μία ακόμα αντίφαση στη σοβιετική κοινωνία (Ashwin, 2000:81).

Υπό μία έννοια, ο νέος ρόλος των αντρών συνδέθηκε με την ανάπτυξη του κράτους, καθότι το κράτος θεωρούσε ότι η ενασχόλησή τους με την ανατροφή των παιδιών τους και τον οικιακό χώρο θα τους αποσπούσε από την «πραγματική δουλειά» (Ashwin, 2000:80; Meade & Wiesner-Hainks, 2004:558). Επομένως, το κράτος πρόσφερε τη δυνατότητα στους άντρες να αυτοπραγματώνονται στη δημόσια σφαίρα, που ήταν ουσιαστικά το μοναδικό πεδίο αυτοπραγμάτωσης, ενώ ταυτόχρονα η αυτοολοκλήρωσή τους ταυτιζόταν με τους σκοπούς του καθεστώτος (Goscilo & Lanoux, 2006:132). Με διαφορετική διατύπωση, μπορεί να ειπωθεί ότι υφίσταται ένας ετεροπροσδιορισμός των αναγκών τους από το κράτος.

Παρ' όλα όσα προαναφέρθηκαν, φαίνεται ότι στην καθημερινή πρακτική τα πράγματα διαφοροποιούνταν στον εργασιακό χώρο. Πιο συγκεκριμένα, το δυνατό και επιτυχημένο εργασιακό status εξασφάλιζε αυτόματα στον άντρα μια αξιосέβαστη θέση στην οικογένεια (Smith, 2002:108). Αυτή η αντίφαση από τον κρατικό ετεροπροσδιορισμό τού ανδρικού ρόλου δικαιολογούνταν άρρητα από το κράτος, καθώς θεωρούσε ότι η οικιακή κυριαρχία του άρρενος υποκειμένου είχε ήδη κερδηθεί (Ashwin, 2000:84). Η εν λόγω ασυμμετρία ενισχυόταν περαιτέρω από το κράτος μέσω του να ανταμείβει τα υψηλόβαθμα στελέχη του Κόμματος με υψηλούς μισθούς και με ειδική πρόσβαση σε σπάνια αγαθά και υπηρεσίες (Meade & Wiesner-Hanks, 2004:561), γεγονός το οποίο είχε αρνητικές επιπτώσεις στην αυτοεικόνα των υπόλοιπων αντρών που δεν κατείχαν υψηλόβαθμες θέσεις εργασίας.

Εντούτοις, και οι άντρες που εργάζονταν ως εργάτες φαίνεται ότι αντιμετώπιζαν σοβαρά ζητήματα αυτοπροσδιορισμού. Ο ρόλος τους ως εργατών έδινε στους άντρες μια σταθερότητα, ενδυναμώνοντας το πατριαρχικό τους status· ταυτόχρονα, όμως, περιόριζε την ευγενή άμιλλα και την κινητοποίηση για ανάπτυξη, καθώς το κράτος τούς εγγυόταν πλέον τις

θέσεις εργασίας που στο παρελθόν έπρεπε να αγωνιστούν για να αποκτήσουν (Goscilo & Lanoux, 2006:208,209). Βέβαια, ο Stakhanovite το 1930 ακολούθησε μια πολιτική που ενίσχυε την ευγενή άμιλλα, αλλά δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, δηλαδή υψηλότερο βιοτικό επίπεδο – γεγονός που ενόχλησε τόσο τους άντρες όσο και τις γυναίκες εργάτριες. Ορισμένοι άντρες ενοχλήθηκαν όχι μόνο από τις οικονομικές και ιδεολογικές περιφράξεις, αλλά και από τη δυσκολία τους να προσαρμοστούν στην οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών (Goscilo & Lanoux, 2006:209).

Εμβαθύνοντας την προαναφερθείσα διαπίστωση και εφαρμόζοντας τη θεωρία της Salecl R. για τη διαμόρφωση της ταυτότητας του υποκειμένου ανάλογα με τη θέση του στη συμβολική τάξη (symbolic order), μπορούμε να επικαλεστούμε ότι οι άντρες είναι πιο τσιμεντοποιημένοι, προσκολλημένοι στις κρατικές έμφυλες διακηρύξεις, καθώς ο κοινωνικός τους ρόλος δεν υπέστη ακραίες αλλαγές σε σχέση με τον αντίστοιχο των γυναικών. Αναφορικά με το παραπάνω, οι άντρες παραδόθηκαν πιο εύκολα στη σοβιετική πολιτική του φύλου, δεδομένου ότι η επίσημη ρητορική ενίσχυε το –λανθάνον ή μη– ενδιαφέρον τους να διατηρήσουν την αρσενική κυριαρχία (Goscilo & Lanoux, 2006:209). Στην πραγματικότητα, η επίσημη ρητορική τους υποσχόταν πολλά, αλλά δεν τηρούσε τις υποσχέσεις της για πολιτική δύναμη και οι ίδιοι περιθωριοποιούνταν (Hinote & Weber, 2012:295). Συμπερασματικά, ο εργασιακός χώρος εξελίχτηκε σε αρένα για τους περισσότερους άντρες (Ashwin, 2000:84). Διαπιστώνεται, επίσης, ότι στην κρατική πρακτική συνυπάρχουν παραδοσιακές και μοντέρνες ιδέες που έρχονται σε σύγκρουση, ενισχύοντας, τελικά, την ιεραρχία ανάμεσα στους άντρες (Friedman & Healey, 2002:232).

Όλες οι αντικρουόμενες αντιλήψεις που καταγράφηκαν παραπάνω επηρέαζαν την καθημερινότητα της οικογενειακής ζωής. Πιο συγκεκριμένα, τα πολιτισμικά απομεινάρια της προεπαναστατικής εποχής διατήρησαν στις γυναίκες την ιδέα ότι οι άντρες πρέπει να είναι οι «κουβαλητές του σπιτιού».

Από την άλλη πλευρά, και οι άντρες αυτοπροσδιορίζονταν ως «κουβαλητές» (kormilets), αλλά θεωρούσαν ότι έπρεπε να έχουν το δικό τους χαρτζιλίκι από το συνολικό εισόδημα (Ashwin, 2000:92). Από τη στιγμή που θεωρούνταν «κουβαλητές», αποκτούσαν και το δικαίωμα να έχουν χαρτζιλίκι (Ashwin, 2000:93), γεγονός που ενίσχυε την ανδρική τους αξιοπρέπεια. Όσο λιγότερο λογαριασμό έδιναν στις συζύγους τους, τόσο περισσότερο ενδυναμώνονταν η ανδρική τους αξιοπρέπεια (Ashwin, 2000:93). Εν κατακλείδι, μια σειρά από τελετουργικά, τα οποία λάμβαναν χώρα όταν ο άντρας ξεκινούσε τον εργασιακό του βίο, παγιοποιούσαν τις παραπάνω αντιλήψεις (Ashwin, 2000:93).

2iii. Σχετικά με τον όρο «βότκα ανδρισμός» (vodka masculinity)

Είναι γεγονός ότι, αρχικά, το ζήτημα της χρήσης αλκοόλ από τους άντρες εμμένει για αιώνες σε αυτό το κομμάτι του κόσμου και παραμένει προεξέχον συμπεριφορικό μοτίβο των Ρώσων αντρών στις περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (Hinote & Weber, 2012:293; Keenan & Saburova, 2015:2).

Ιστορικά, οι Ρώσοι χωρικοί ζούσαν σε κομμούνες (mir), οι οποίες αποτελούνταν από τέσσερα έως οχτώ νοικοκυριά και συγκροτούσαν μια κοινότητα στην προβιομηχανική Ρωσία. Οι κομμούνες λειτουργούσαν ως ενδιάμεσο ανάμεσα στο άτομο και στον έξω κόσμο. Το συλλογικό αυτό μόρφωμα (mir) είχε προβάδισμα έναντι του ατομικού και διαμόρφωνε μια ομοιογενή κοινωνική δομή. Τα έμφυλα υποκείμενα επιτελούσαν τον έμφυλο εαυτό τους στα πλαίσια του mir (Hinote & Weber, 2012:298). Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα άρρενα υποκείμενα διαμόρφωναν τον έμφυλο εαυτό τους σύμφωνα με το πατριαρχικό ανδρικό πρότυπο, στο οποίο, μεταξύ άλλων, συμπεριλαμβανόταν και η τελετουργική οινοποσία: το καλοκαίρι ήταν η εποχή που τα νεαρά αγόρια βοηθούσαν στις αγροτικές εργασίες είτε της οικογένειας είτε των γειτόνων. Τις Κυριακές και τις γιορτές, κατά την εποχή της συγκομιδής, ο αγροκτηματίας συγκέντρωνε μια ομάδα νεαρών για εργασία και τους έδινε βότκα και φαγητό ως αντάλλαγμα. Οι νεαροί άντρες που συμμετείχαν πήγαιναν με την επίγνωση ότι, όταν και οι ίδιοι θα γίνονταν κύριοι του δικού τους νοικοκυριού, θα χρειάζονταν τέτοια εποχή επιπλέον εργατικά χέρια. Με το πέρας της αγροτικής εργασίας έπιναν όλοι μαζί. Μέσω της τελετουργικής οινοποσίας οι νεαροί μυσούνταν στον κόσμο των ενήλικων αντρών, στον κόσμο της κοινωνικότητας και της υπευθυνότητας. Παράλληλα, μέσω της προαναφερόμενης διαβατήριας τελετής, δομούσαν ισχυροί δεσμοί μεταξύ των νεαρών αντρών, γεγονός το οποίο ενίσχυε περαιτέρω την ανδρική ομοκοινωνικότητα. Οι νεαροί άντρες, όμως, μάθαιναν και την αυτοσυγκράτηση στο ποτό ή ακόμα και το πώς να ξεπερνούν τους συνομήλικούς τους στην οινοποσία, συγκροτώντας παράλληλα την αυτοπεποίθησή τους (Worobec, 2002: 81).

Επιπρόσθετα, το φθινόπωρο, τα νεαρά άτομα που ήταν σε ηλικία γάμου συμμετείχαν σε ένα τελετουργικό ανεύρεσης συντρόφου που λάμβανε χώρα στο δημόσιο χώρο. Κατά τη διάρκεια της γιορτής εντοπίζεται η ενσώματη επιτέλεση του ανδρισμού από τα άρρενα υποκείμενα με το να πίνουν αλκοόλ και να χορεύουν τοπικούς χορούς (Worobec, 2002:81). Σε αυτό το τελετουργικό συμμετείχαν και εξωκοινοτικοί άνδρες, οι οποίοι όφειλαν, φυσικά, να τηρούν τους τοπικούς κανόνες. Οι τοπικοί κανόνες συμπεριλάμβαναν την ανταπόδοση του

καλέσματος και το να μην εμφανίζεται κανείς απρόσκλητος. Οι παραβιάσεις των παραπάνω κανόνων επέσειαν κυρώσεις για τους καλεσμένους· την εύνοια των οικοδεσποτών μπορούσαν να την κερδίσουν μόνο εάν πρόσφεραν βότκα, μια συμβολική κίνηση συμφιλίωσης (Worobec, 2002:82).

Αξιίζει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο ότι η βότκα προσφερόταν μεταξύ των ενήλικων αντρών ως ένδειξη συμφιλίωσης σε περίπτωση άδικης προσβολής της τιμής (Worobec, 2002:78). Η κατανάλωση βότκας ήταν προνόμιο των πλούσιων αγροτών (Worobec, 2002:86). Υπό το πρίσμα μιας συνολικότερης εκτίμησης, η βότκα λειτουργούσε όχι μόνο ως κοινωνικός ισορροπιστής, αλλά και ως σύμβολο κοινωνικής αποκατάστασης και ένδειξη γενναιοδωρίας (Worobec, 2002:82). Το αλκοόλ, άλλωστε, αποτελούσε συνολικά αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ζωής της ρωσικής υπαίθρου και εντασσόταν σε οιοδήποτε κοινοτικό τελετουργικό (θρησκευτικό, πολιτικό) – η βότκα, μάλιστα, μέχρι το 19ο αιώνα ήταν το κυρίαρχο διατροφικό αγαθό των γιορτών: ζέσταινε τους ανθρώπους στο κρύο, τους δρόσιζε το καλοκαίρι και τους προστάτευε από την υγρασία (Hinote & Weber, 2012:297).

Εν είδει συμπεράσματος, μπορεί να ειπωθεί ότι η κατανάλωση αλκοόλ στο πλαίσιο της κουλτούρας της υπαίθρου είχε συλλογικό και δημόσιο χαρακτήρα, και επιτρεπόταν σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες (Hinote & Weber, 2012:297). Ακριβώς επειδή η οινοποισία αποκτούσε χαρακτηριστικά συμποσιασμού και ήταν στενά συνυφασμένη με τους κοινοτικούς δεσμούς, υπήρχε οριοθέτηση σε περίπτωση παραβίασης των παραδοσιακών κανόνων οινοποισίας: είτε στην πλήρη αποχή είτε στην εξάρτηση από το αλκοόλ (Hinote & Weber, 2012:298).

Ακολούθως, στα τέλη του 19ου αιώνα, παρατηρείται η εμφάνιση της μοντέρνας κουλτούρας οινοποισίας, όπου η χρήση αλκοόλ λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένους χώρους (εργασία, ταβέρνες), αποκτά ψυχαγωγικά και ατομικιστικά χαρακτηριστικά, αλλά και κάποια συχνότητα (Smith, 2002:97). Η παραπάνω αλλαγή συμπίπτει με τις σχετιζόμενες με την αστικοποίηση κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που προώθησαν οι Μπολσεβίκοι. Πιο συγκεκριμένα, οι προκλήσεις στην ανδρική κυριαρχία και η προσπάθεια μετατροπής του αρχηγού του *mir* σε αστικό προλετάριο οδήγησαν την επιτέλεση του ανδρισμού έξω από τα οικεία όρια της κοινότητας και της οικογένειας. Πολλοί άντρες της εργατικής τάξης ένιωσαν αδύναμα στον ανοίκειο εργασιακό χώρο και βρήκαν διέξοδο για την επιτέλεση του έμφυλου εαυτού τους σε επιτρεπούς αστικούς χώρους εξωοικιακής ομοκοινωνικότητας (Μπίτσικα, 2008:7), όπως στην ταβέρνα με τη χρήση αλκοόλ (Hinote & Weber, 2012:304).

Σε άμεση συνάρτηση με τα προαναφερόμενα, η ταβέρνα στην αγροτική ύπαιθρο ήταν «το σπίτι των ανδρών», ένας τόπος ανδρικής ομοκοινωνικότητας όπου, όταν οι άντρες τελείωναν τη δουλειά, μπορούσαν ελεύθερα να συζητήσουν, να πιουν, να καπνίσουν και να «παιξουν» λεκτικά παιχνίδια γοήτρου· επιπλέον, ήταν ένας χώρος στον οποίο επιτρεπόταν η χυδαία χρήση της γλώσσας. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό του «κόσμου της ταβέρνας» που αξίζει να επισημανθεί (Παπαταξιάρχης, 1992:209) είναι το κέρασμα του αλκοόλ και η ανταπόδοση, η γενναιοδωρία και η αμοιβαιότητα αντίστοιχα. Η παραπάνω πρακτική ήταν σύμφωνη με τους κανόνες της ηθικής οικονομίας της υπαίθρου, όπου οι πιο εύποροι χωρικοί βοηθούσαν τους πιο αδύναμους οικονομικά (Worobec, 2002:86,87).

Εν αντιθέσει με το αγροτικό πεδίο, στο αστικό πεδίο η ταβέρνα ανασηματοδοτείται ως χώρος ανδρικής κοινωνικοποίησης· έτσι, μετατρέπεται σε αστικό πεδίο συγκρότησης και επιτέλεσης ανδρισμού, ενώ, παράλληλα, το αλκοόλ μετουσιώνεται σε σύμβολο ανδρικού γοήτρου ύψιστης σημασίας. Οι ταβέρνες στη σοβιετική εποχή συνήθως βρίσκονται σε εργατικές γειτονιές και κοντά σε εργοστάσια. Για τους άντρες της εργατικής τάξης, με την απουσία πρόσβασης στις παραδοσιακές μορφές πατριαρχικής εξουσίας, την υποβάθμιση του πατρικού ρόλου «λόγω απαλλαγής τους από τις οικογενειακές ευθύνες» (Τσιμπιρίδου, 2017:4), την απογύμνωσή τους από την εξουσία στο σπίτι (Hinote & Weber, 2012:299) και την έλλειψη πολιτειακής δύναμης μέσα στο σοβιετικό καθεστώς, η κατάχρηση αλκοόλ φαίνεται να γίνεται σύμβολο αντίδρασης στην περιθωριοποίησή τους (Hinote & Weber, 2012:295). Η διαθεσιμότητα φθηνού αλκοόλ ήταν, εξάλλου, ο έσχατος λόγος για την κατάχρησή του (Hinote & Weber, 2012:298).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η ταβέρνα μετεξελίχθηκε σε ανεπίσημη αρένα επιτέλεσης του μάτσο βότκα ανδρισμού, έξω από τα όρια του επίσημου σοβιετικού λόγου και μακριά από τον έλεγχο των γυναικών, ρόλο που τους είχε δώσει το σοβιετικό κράτος (Heller, 1985:245; Ashwin, 2000:80,82,83; Hinote & Weber, 2012:299).

Σε περαιτέρω ανάγνωση, ο εργασιακός χώρος αποτελούσε ακόμα ένα πεδίο διάδρασης, καθώς στη σοβιετική εποχή οι άντρες έπρεπε να τον μοιράζονται με τις γυναίκες συναδέλφους τους. (Smith, 2002:99; Hinote & Weber, 2012:298). Η χρήση αλκοόλ στον εργασιακό χώρο είχε διττό ρόλο: όριζε το χρήστη, αλλά τον διαχώριζε κιόλας. Πιο συγκεκριμένα, προσέδιδε στον πότη την ιδιότητα του «πραγματικού εργαζόμενου» (real worker), διαφοροποιώντας τον από τις γυναίκες συναδέλφους του, δεδομένου ότι οι γυναίκες κατείχαν τη θέση του «Άλλου», του «μη εργαζόμενου» στην ανδρική αντίληψη για την εργασιακή κουλτούρα. Έτσι, η χρήση αλκοόλ γίνεται η μετωνυμία του «πραγματικού

εργαζόμενου»: οι «πραγματικοί εργαζόμενοι» είναι άντρες, οι «πραγματικοί εργαζόμενοι» πίνουν (Hinote & Weber, 2012:299; Keenan & Saburova, 2015:3).

Τέλος, το αλκοόλ αποτέλεσε βασικό δομικό κομμάτι της ανδρικής ταυτότητας, δεδομένου ότι, κατά τη διαβατήρια τελετή, το πέρασμα του άντρα στον εργασιακό βίο σήμαινε να ξοδέψει όλο τον πρώτο του μισθό στο ποτό (Ashwin, 2000:94; Smith, 2008:133; Hinote & Weber, 2012:300). Η ιεροτελεστία λάμβανε χώρα στην ταβέρνα, εκεί όπου έβγαζαν το κοινωνικό προσωπίο (persona) που τους επιβλήθηκε (Smith, 2008:132). Χαρακτηριστική είναι η «πρακτική του “ζαπύ”», μια περίοδος δύο ή και περισσότερων ημερών συνεχούς μέθης, κατά την οποία το άτομο αποσύρεται από την κοινωνική ζωή. Σ’ αυτή συμμετέχουν συνάδελφοι από τη δουλειά και μέσω αυτής προωθείται η κοινωνική αλληλεγγύη μεταξύ των εργαζομένων (Keenan & Saburova, 2015:3).

Συμπερασματικά, μπορεί να ειπωθεί ότι τόσο η ταβέρνα όσο και ο χώρος εργασίας είναι δύο πεδία δόμησης της ιεραρχίας του ανδρισμού της εργατικής τάξης: επιπλέον, συνιστούν ένα πεδίο δράσης στο οποίο οι άντρες μπορούν να επιτελέσουν το πρότυπο του μάτσο ηγεμονικού ανδρισμού μέσω της τελετουργικής χρήσης του αλκοόλ. Η δε κατάχρηση των δυνατών αλκοολούχων ποτών, όπως η βότκα, επιτρέπει στους άντρες της εργατικής τάξης, επιτελώντας τον ανδρισμό τους, να έχουν πρόσβαση στη δύναμη, στο γόητρο και στην κυριαρχία που έχασαν (Hinote & Weber, 2012:301). Όσο περισσότερο ένας άντρας αντέχει το ποτό, τόσο πιο άντρας φαίνεται στα μάτια των άλλων (Haggett, 2014:429).

Στη μετασοβιετική εποχή, ωστόσο, παρατηρείται η κατάρρευση της κρατικής πατριαρχίας. Με τον κοινωνικό ιστό να διαλύεται και τους πραγματικούς μισθούς να πέφτουν, πολλοί πολίτες χάνουν τη δουλειά τους ή εξ ανάγκης υποβαθμίζεται το εργασιακό τους status, ενώ η χώρα βρίσκεται σε μεταβατική περίοδο (Kiblitskaya, 2000:94). Με την έννοια «μεταβατική εποχή» νοείται μια περίοδος αλλαγής, το πέρασμα από ένα σύνολο αξιών, θεσμών και επιτελέσεων σε μια νέα συνθήκη (Lane, 1995:XIV). Η μετάβαση, γενικά, είναι μια δυναμική κατάσταση που χαρακτηρίζεται από νέες εμπειρίες. Πιο συγκεκριμένα, όλοι οι τομείς της ζωής βρίσκονται υπό διαμόρφωση και η διαδικασία της μετάβασης μπορεί να εκληφθεί από τα έμφυλα υποκείμενα ως απειλή για τον έμφυλο εαυτό τους, για το σύστημα αξιών τους. Παράλληλα, μπορεί να εμφανιστούν συναισθήματα θυμού, κατάθλιψης και ασάφειας (Goldstein, 1984:119).

Συνακόλουθα, στην εν λόγω μεταβατική περίοδο, οι άνδρες έχουν πια χάσει την εργασία τους, άρα το χαρτζιλίκι τους (την οικονομική τους αυτονομία) και, κατ’ επέκταση, την εξουσία μέσα στο νοικοκυριό. Στην πραγματικότητα, έχασαν τους βασικούς πυλώνες της ανδρικής τους ταυτότητας, τα στοιχεία που τους όριζαν αλλά και τους διαχώριζαν από τις

γυναίκες. Από την άλλη, με την έλευση του καπιταλισμού και την απόσυρση της κρατικής πατριαρχίας, ζητείται από τον άνδρα να αναλάβει και τις πατρικές του υποχρεώσεις με υπευθυνότητα, αντικαθιστώντας τον «Πατερούλη» που αποσύρθηκε (Ashwin, 2000:42; Kay, 2006:127). Σε τελική ανάλυση, επειδή ο σοβιετικός ανδρισμός οικοδομήθηκε, ως πολιτισμική κατασκευή, στα θεμέλια του κομμουνισμού, υπέστη κρίση αμέσως μόλις άρχισε η διάβρωση του πολιτικού συστήματος (Goscilo & Lanoux, 2006:132).

Όντας αντιμέτωπος με την κρίση αυτή, κάθε άντρας απαντά διαφορετικά (εμπρόθετη δράση): κάποιοι συνεχίζουν να λειτουργούν κατά τις συνήθειές τους, δηλαδή αφήνοντας τη γυναίκα να ηγείται και συνεχίζοντας οι ίδιοι απλώς να πειραματίζονται ερασιτεχνικά με τον πατρικό ρόλο (προσαρμογή), ενώ κάποιοι άλλοι δυσκολεύονται να προσαρμοστούν και οδηγούνται στην εξάρτηση από το αλκοόλ *«θρηνώντας τον αποτυχημένο ανδρισμό τους»* (Badinter, 1994:165).

Συνοψίζοντας όλα όσα προαναφέρθηκαν, πρέπει να επισημανθεί ότι στη σοβιετική και μετασοβιετική εποχή οι επιτελέσεις του άρρενα έμφυλου εαυτού ενδύονται τη χρήση αλκοόλ/βότκας· πρόκειται για επιτελέσεις του «βότκα ανδρισμού» που *«περιλαμβάνει πρακτικές επιδεικτικής κατανάλωσης αλκοόλ, χορευτική δεινότητα, γενναιοδωρία, φιλοξενία και ανταγωνισμούς στην περίπτωση του συμποσιασμού που ξεπερνά τα όρια των αντοχών των εμπλεκομένων»* (Τσιμπιρίδου, 2017:3). Η κατάχρηση αλκοόλ βιώνεται ως μια πρακτική ανδρισμού, ως μια πρακτική ηγεμονισμού. Με αυτή την τροπικότητα, το «βότκα ανδρισμό», ο άντρας πολεμάει τη γυναίκα (σύζυγο/μητέρα), το φορέα της κρατικής ηθικής, μην μπορώντας να επαναστατήσει εναντίον του κράτους (Heller, 1985:242). *«Οι άντρες στη Σοβιετική Ένωση πίνουν για να αντέξουν καλύτερα την ζωή που κάνουν»* (Heller, 1985:244). Επίσης, ο σοβιετικός άντρας *«παντρεύεται και μένει πάντα το άστατο παιδί που εκδικείται τη γυναίκα του για όλες τις ταπεινώσεις που έχει υποστεί»* (Heller, 1985:243). Έτσι, οι επιτελέσεις του ανδρισμού έχουν συνήθως χαρακτηριστικά *«νηπιοποίησης»* (Heller, 1985:47) και πητερπανισμού (Badinter, 1994: 195).⁶

Εν αντιθέσει με τα προαναφερόμενα, υπάρχουν και οι περιπτώσεις ανδρών που κατάφεραν να προσαρμοστούν στο άκρως ανταγωνιστικό οικονομικά νεοφιλελεύθερο περιβάλλον, με την εμφάνιση ενός ηγεμονικού τύπου ανδρισμού, του «Νέου Ρώσου Άντρα» (Meshcherkina, 2000:105; Τσιμπιρίδου, 2017:5). Χαρακτηριστικά του νέου ανδρικού προτύπου είναι η έντονη αρρενωπότητα, με τον άνδρα να λειτουργεί ως προστάτης στις

⁶ *«Οι οπαδοί του Jung μιλούν για puer aeternus (αιώνιο παιδί), αλλά ονομάζεται επίσης και Μικρός Πρίγκιπας, Πήτερ Παν ή Ιπτάμενο αγόρι (που πετώντας αποφεύγει τις δυσκολίες)»* (Badinter, 1994:195).

γυναίκες και να παρουσιάζεται ως «κουβαλητής», απελευθερώνοντας τη γυναίκα από την υποχρέωση να εργάζεται (Τσιμπιρίδου, 2017:5). Ο Πούτιν είναι μια χαρακτηριστική προσωποποίηση του «Νέου Ρώσου Άντρα» και η πολιτική του συνολικά στοχεύει στην αποκατάσταση του χαμένου σοβιετικού ανδρικού γοήτρου (Τσιμπιρίδου, 2017:6).

Καταλήγοντας, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο ρωσικός και σοβιετικός ανδρισμός είναι σε μια συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης και αναμόρφωσης, ακροβατώντας ανάμεσα στις υπαγορεύσεις της επίσημης (κρατικής) ρητορικής και της ανεπίσημης πρακτικής (κοινωνικής ζωής) (Friedman & Healey, 2002:232).

2iv. Οι μεταμφιέσεις της εξουσίας⁷

Η ιστορικοποίηση των κοινωνικών φύλων, όπως παρουσιάστηκε μέχρι αυτό το σημείο, υπογραμμίζει το γεγονός ότι το περιεχόμενό τους αποτέλεσε «προϊόν ιστορικών, κοινωνικών πρακτικών και πρακτικών λόγου» – λόγος είναι «η ομιλία ή η γραφή θεωρημένη από την οπτική των πεποιθήσεων και των αξιών». Οι λόγοι συνήθως παράγονται μέσα σε θεσμούς (σχολεία, οικογένεια) από την εξουσία. Αυτό που χαρακτηρίζει το λόγο είναι ότι ορίζει τι μπορεί να ειπωθεί και τι όχι (λογοθετικά πεδία) μέσω των λογοθετικών πρακτικών (καθημερινές πρακτικές) (Σηφάκη, 2015:100). Προηγήθηκε στην έρευνα η περιγραφή των τεχνολογιών της σοβιετικής και μετασοβιετικής εξουσίας σε θέματα πολιτικής του φύλου, μέσω των οποίων προσπάθησαν να καθορίσουν την έμφυλη συμπεριφορά των πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, η εξουσία της μετεπαναστατικής εποχής αποπειράθηκε να διαμορφώσει τα έμφυλα υποκείμενα μέσω των λογοθετικών πρακτικών (φόβος, προπαγάνδα) στα λογοθετικά πεδία (εργασία και σχολείο) (Heller, 1985:119-215), με αποτέλεσμα να *«παρατηρείται η εργαλειακή διαχείριση της κρατικής πατριαρχίας, η υπερκατανάλωση της μητρότητας και η απαξίωση του ρόλου του πατέρα»* (Τσιμπιρίδου, 2017:7).

Από μια άλλη σκοπιά, η Clark K., θέλοντας να περιγράψει το σοβιετικό πολιτικό πολιτισμό, εισάγει την έννοια του *«πολιτισμικού οικοσυστήματος»* κατ' αναλογία με το *«περιβαλλοντικό οικοσύστημα»*. Όπως το περιβάλλον περιλαμβάνει τη χλωρίδα και την πανίδα, έτσι και το σοβιετικό πολιτισμικό οικοσύστημα περιλαμβάνει ιδέες και αξίες – κάποιες συμπληρωματικές ή κάποιες αντίθετες μεταξύ τους (Hoffmann, 2003:5). Εφαρμόζοντας την παραπάνω θεωρία στη σοβιετική πολιτική ανδρισμού, σε συνάφεια με τα

⁷ Δανείστηκα τον τίτλο του κεφαλαίου μου από το ομώνυμο βιβλίο του Gledhill John.

προηγούμενα κεφάλαια, ένας άντρας επιτελεί τον ανδρισμό του όταν δραστηριοποιείται στο δημόσιο χώρο και στην εργασία, με σκοπό το χτίσιμο του κομμουνιστικού συστήματος. Όμως, στην πρακτική εφαρμογή αυτού του αφηγήματος εντοπίστηκαν πολλές αντιθέσεις: ενώ ο σοβιετικός ηγεμονικός ρητός λόγος κατασκευάζει μια κοινωνική πραγματικότητα όπου όλοι οι άντρες έχουν πρόσβαση στην εξουσία, υπόρρητα δημιουργεί τεχνητούς περιορισμούς στην πρόσβαση σε αυτή σε μια μερίδα αντρών. Με αυτόν τον τρόπο οι σοβιετικοί άντρες-πολίτες υπέστησαν «*συμβολική βία*», καθώς μετατράπηκαν σε φορείς μη κυριαρχικών λόγων (Ντούνης, 2012:1).

Σε μια συνολικότερη θεώρηση, μπορεί να παρατηρηθεί ότι η σοβιετική εξουσία έχει μια κατ' ουσία πατερναλιστική συμπεριφορά, που χαρακτηρίζεται από «*προνόμια για τους ανθρώπους της εξουσίας, μια τεχνική εκπαίδευση για τους πολίτες, ώστε να μένουν ικανοποιημένοι από τα “δώρα” που προσφέρει το Κόμμα και ο Οδηγητής, που τους αγαπάει και τους προστατεύει*» (Heller, 1985:335). Με αυτή τη λογική και τις διαδικασίες εκδήλωσής της, καλλιεργούνται η παθητικότητα και η έλλειψη ατομικότητας – βασικά χαρακτηριστικά, άλλωστε, του «Homo Sovieticus» συνολικά (Keenan & Saburova, 2015:4).

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του 20ού αιώνα, ξεκίνησε μια μαζική και ακανόνιστη μετακίνηση ανθρώπων (Παύλου & Χριστόπουλος, 2004:30) ως απότοκο των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών αλλαγών που έλαβαν χώρα στα Βαλκάνια, στην Ανατολική Ευρώπη και στη μέση Ανατολή (Γονιδάκης, Δασκαλάκη, Κάτο & Βαρβιτσιώτη, 1998:81). Πιο συγκεκριμένα, οι αλλαγές που επήλθαν στην Ανατολική Ευρώπη με την Πτώση του Τείχους του Βερολίνου (Νοέμβριος 1989) και η κατάλυση της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. (1991) (Βουτυρά & Μπουσχότεν, 2007:11) είχαν ως αποτέλεσμα τη μετανάστευση και τη μετακίνηση πληθυσμιακών ομάδων εντός και εκτός της σοβιετικής επικράτειας (Βουτυρά, 2007:323).

Αφενός, η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από το συγκεκριμένο μεταναστευτικό ρεύμα. Ειδικότερα, στις αρχές της δεκαετίας του '90, σε σύντομο χρονικό διάστημα, μετανάστευσαν στην Ελλάδα άτομα από τη Βουλγαρία, την Αλβανία και την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. (Παυλόπουλος, 2000:1130). Το μεταναστευτικό αυτό φαινόμενο εγγράφεται στη «νέα μετανάστευση», σε αντίθεση με την «παλιά μετανάστευση», όπου το «ρεύμα» είχε κατεύθυνση προς τις χώρες της Κεντρικής και της Βόρειας Ευρώπης (Καρύδης, 2004:206). Η αλλαγή προορισμού του μεταναστευτικού κύματος είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο η Ελλάδα, αλλά και άλλες νότιες ευρωπαϊκές χώρες να μετατραπούν από χώρες προέλευσης σε χώρες υποδοχής μεταναστών (Voutira, 2006:398; Μποράνα, 2014:15).

Αφετέρου, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της προαναφερόμενης διαδικασίας είναι και η παλιννόστηση ατόμων· πρόκειται για πολίτες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. που εγκαταστάθηκαν στην «ιστορική πατρίδα» (Βουτυρά, 2006:270; Voutira, 2006:379) και που, αργότερα, όταν έφτασαν στην Ελλάδα, μετονομάστηκαν σε «Ρωσοπόντιους». Παρόλο που τα εν λόγω άτομα εισρέουν στην Ελλάδα με εν δυνάμει ίσα δικαιώματα με τους «ιθαγενείς», στην πράξη διαφέρουν ως προς το πολιτισμικό, πολιτικό και θρησκευτικό υπόβαθρό τους (Βουτυρά, 2006:271), ενώ η πλειονότητά τους δεν μιλάει νέα ελληνικά (Voutira, 2006:384).

Σε άμεση συνάρτηση με τα προηγούμενα, αποτέλεσμα της παλιννόστησης των ατόμων που προέρχονταν από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν να αναδύονται στην καθημερινότητα της ελληνικής πραγματικότητας στοιχεία πολιτισμικής ετερότητας (Παπαταξιάρχης, 2006:8), τα οποία η ελληνική κοινωνία δεν ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει, λόγω της επικρατούσας ελληνοκεντρικής ρητορικής. Το λογικό επακόλουθο ήταν η εμφάνιση νέων κατηγοριών των λεγόμενων «άλλων», η ετερότητα των οποίων δεν ήταν σε συμφωνία με τις πολιτισμικές

ελληνικές προσλαμβάνουσες (Παπαταξιάρχης, 2006:8) και κάποιες φορές εφαρμόζονταν κοινωνικές πρακτικές «ανθρωποφαγίας»⁸ για το «θετικό» μετασχηματισμό τους (Παύλου, 2004:47). Τέτοια παραδείγματα είναι η αλλαγή ονόματος ή θρησκευματος μέσω της βάπτισης ή της άτυπης βάπτισης στη δουλειά, όπου το αφεντικό αποφασίζει αυθαίρετα ότι ο Σορίν θα ονομάζεται Σωτήρης, ενώ ο Βίλσον Βασίλης, έτσι ώστε τα ονόματα να είναι πιο «εύηχα» στα ελληνικά (Παυλόπουλος, 2000:1130).

Εν κατακλείδι, σε πολιτικό επίπεδο, το ελληνικό κράτος ετεροπροσδιορίζει τους «δικούς μας ξένους» (Βουτυρά, 2006:276) ως πρόσφυγες και, τελικά, νεοπρόσφυγες (Βουτυρά, 2006:278). Αν εφαρμόσουμε στο φαινόμενο αυτό τις επιταγές της θεωρίας για την τεχνολογία της εξουσίας του Φουκώ, δηλαδή το ότι «όποιος έχει την εξουσία να “ονομάζει”», δημιουργεί ταυτότητες και κατηγορίες (Βουτυρά, 2006:278), μπορεί να ερμηνευτεί όχι μόνο η «προνομιακή μεταχείριση των παλιννοστούντων σε σχέση με άλλες κατηγορίες αλλοδαπών» (Βουτυρά, 2006:271,282), αλλά και η διαμάχη μεταξύ των ατόμων που προέρχονται από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. ως προς το «αν είναι Έλληνες» και ως προς το βαθμό «ελληνικότητάς» τους (Βουτυρά, 2006:282). Έτσι, οι ανταγωνισμοί στην ουσία τους λαμβάνουν χώρα όχι μόνο στο πεδίο της πολιτειότητας –της διεκδίκησης, εν ολίγοις, της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη–, αλλά και στο επίπεδο των όρων (περισσότερο ή λιγότερο ευνοϊκών) απόκτησης της συγκεκριμένης ιδιότητας.

⁸ Η μεταφορική έννοια του όρου προτάθηκε από τον Claude Levi-Strauss: «Η “ανθρωποφαγία” συνίσταται στο να καταβροχθίσουμε τον “Άλλο” πολιτισμικά, έτσι ώστε να τον μεταβολίσουμε καθιστώντας τον τέλειο αντίγραφό μας».

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΖΩΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΔΙΟ: ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο, γίνεται εκτενής αναφορά στις προσωπικές αφηγήσεις ζωής των πληροφορητών. Η διαδικασία που προηγήθηκε της συγγραφής του κεφαλαίου είναι η ακόλουθη: σε ένα πρώτο στάδιο έγινε ακρόαση και απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων των πέντε πληροφορητών-υποκειμένων που έδωσαν τη συγκατάθεσή τους και, εν συνεχεία, έγινε ανάγνωση των σημειώσεων των υπόλοιπων δύο συνεντεύξεων των συμμετεχόντων που δεν επιθυμούσαν να μαγνητοφωνηθούν. Στο στάδιο της αρχικής επεξεργασίας, εντοπίστηκαν ορισμένες κοινές παράμετροι στις συνεντεύξεις, δεδομένο που αποτέλεσε οδηγό για τη δομή του κεφαλαίου. Αρχικά, παρουσιάζεται μια ανάλυση των ιδιαίτερων συνθηκών μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις (σχέση ερευνητή-ερευνώμενου, χώρος διεξαγωγής συνέντευξης) και ακολουθεί η εκτενής παρουσίαση των κοινών στοιχείων που αναδύθηκαν από τους πληροφορητές στο πεδίο. Κατά την ολοκλήρωση του κεφαλαίου, γίνεται μια ιδιαίτερη μνεία στον πληροφορητή που δεν συναίνεσε στο να συμμετάσχει στην ανά χείρας έρευνα.

1. Συνθήκες των συνεντεύξεων

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα μέσα του 2018 και οι συμμετέχοντες ήταν μέλη του Τμήματος Αποκατάστασης Εξαρτημένων «ΙΑΝΟΣ» του Ψ.Ν.Θ. Ο πρώτος πληροφορητής, ο Ψ., ήταν μέλος της Μονάδας Κοινωνικής Επανάταξης και ήταν περίπου ενάμιση χρόνο σε αποχή. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη ήταν 47 ετών· γεννήθηκε στη Γεωργία και ήρθε στην Ελλάδα 20 ετών. Ο Ω., επίσης ενταγμένος στην Επανάταξη, 41 ετών, είναι και ο ίδιος γεννημένος στη Γεωργία και ήρθε στην Ελλάδα λίγο μετά την ενηλικίωσή του. Ο Ω. είχε αποχή περίπου δύο χρόνια. Τέλος, και ο Γ., μέλος της Επανάταξης, ήταν 33 ετών και ήρθε στην Ελλάδα στα πρώτα χρόνια του Δημοτικού, με τόπο γέννησης επίσης τη Γεωργία. Οι προαναφερθέντες πληροφορητές δεν μου ήταν άγνωστοι, πράγμα που διευκόλυνε την προσέγγισή τους, διότι είχα συνεργαστεί μαζί τους όσο εργαζόμουν στον Πολυδύναμο Συμβουλευτικό Σταθμό και, μάλιστα, με τον Ω. και τον Ψ. συνεργαστήκαμε και στη Θεραπευτική Κοινότητα Καρτερών, όπου εργαζόμουν για κάποιο διάστημα.

Τον Ξ. και το Β. τους συνάντησα στη Θεραπευτική Κοινότητα Καρτερών, της οποίας ήταν μέλη. Συναντηθήκαμε με τον Ξ. σε μια προηγούμενη του προσπάθεια όσο βρισκόταν στη Θ.Κ.Κ., διάστημα κατά το οποίο εργαζόμουν και εγώ στην ίδια δομή. Ο Ξ. ήταν 55 ετών, γεννημένος στη Γεωργία και μετανάστευσε στην Ελλάδα στα 35 του. Ο Β., επίσης μέλος της Θ.Κ.Κ., κατά τη συμμετοχή του στην έρευνα ήταν 44 ετών, γεννημένος στη Γεωργία και ήρθε στην Ελλάδα περίπου στα 23 του. Ο Β. ήταν ο μόνος πληροφορητής που δεν ήξερα και δεν είχα συνεργαστεί μαζί του ποτέ.

Ο επόμενος πληροφορητής, ο Δ., ήταν ενταγμένος στη Μονάδα Εξωτερικής Θεραπείας. Όταν τον συνάντησα ήταν 44 ετών, από τη Γεωργία και εκείνος ήρθε στην Ελλάδα περίπου στα 25 του. Με το Δ. είχαμε συνεργαστεί στον Πολυδύναμο Συμβουλευτικό Σταθμό πριν από τέσσερα χρόνια.

Ο Κ. γεννήθηκε σε χώρα της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. που βρίσκεται στην κεντρική Ασία κοντά στα σύνορα με την Κίνα. Όταν πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη ήταν 50 ετών. Πρωτοσυναντηθήκαμε στον Πολυδύναμο Συμβουλευτικό Σταθμό και συνεργαστήκαμε στις δύο συνεχόμενες προσπάθειές του για εισαγωγή στο Detox. Η δεύτερη, μάλιστα, ήταν επιτυχής, οπότε τον βρήκα στο Detox (λίγο πριν την ολοκλήρωση) και του πρότεινα να συμμετάσχει στην έρευνα. Η συνέντευξη έλαβε χώρα στο Detox κατά τη διάρκεια της νοσηλείας του στην κλινική.

Επιπρόσθετα, σε μια πρώτη επαφή, όλους τους συνομιλητές τους συνάντησα στη δομή στην οποία ήταν ενταγμένοι, όπου πραγματοποιήθηκαν και οι συνεντεύξεις. Επίσης, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τον κανονισμό του Ψ.Ν.Θ., εγκρίθηκε σχετική άδεια για τη διεξαγωγή των παραπάνω συνεντεύξεων.

Τέλος, παρόλο που στην ανθρωπολογική έρευνα είναι εξίσου σημαντικό να συμμετάσχει και ο ερευνητής/ερευνήτρια στο δικό τους χώρο, δεν κατέστη εφικτό κάτι ανάλογο, διότι δεν επιτρέπεται η συνάντηση των εργαζομένων με τα μέλη σε άλλους χώρους εκτός Προγράμματος όσο αυτοί βρίσκονται σε θεραπεία.

2. Αποτελέσματα των συνεντεύξεων

2i. Συγγενικά Δίκτυα

Κατόπιν εκτενούς επεξεργασίας, οι βιοματικές αφηγήσεις των συνομιλητών μου παρουσιάζουν κάποια κοινά στοιχεία. Κοινός παρονομαστής για όλους τους συνομιλητές μου είναι η ενεργοποίηση του συγγενικού δικτύου, το οποίο μεσολάβησε για την ομαλή εγκατάστασή τους στην Ελλάδα (Μαρβάκης, 2004:103) και, μάλιστα, το πρώτο διάστημα έμεναν όλοι μαζί (κοινοβιακό νοικοκυριό) (Ντάλλα, Τάκης, Πράπας, Μάτσα, 2008:153) μέχρι να τακτοποιηθούν. Συγκεκριμένα, τον Ω. τον υποδέχτηκαν ο ξάδελφός του και ο μπατζανάκης του, όπου έμεναν και όλοι μαζί, τον Κ. ο θείος του, τον Ξ. η αδελφή του, το Β. και τον Ψ. συγγενείς, το δε Γ. ο αδελφός του πατέρα του. Μάλιστα, ο Γ. περιγράφει μια οικογενειακή μετανάστευση (Στρατουδάκη, 2009:89) με «δόσεις» (Ντάλλα, Τάκης, Πράπας, Μάτσα, 2008:152), με τον πατέρα του να έρχεται πρώτος και, μετά από δύο χρόνια, να ακολουθεί η υπόλοιπη οικογένεια.

Επιπρόσθετα, παρατηρήθηκε ότι στις αφηγήσεις των πληροφορητών που μου δήλωσαν ποντιακής καταγωγής (ο Δ., ο Κ., ο Ψ., ο Β. και ο Ω.), η «επιστροφή στην πατρίδα» ήταν ένας από τους παράγοντες, για τον δε Β. ο κύριος παράγοντας έλξης (pull factor) προς την Ελλάδα (Βουτυρά, 2001:175; Καρύδης, 2004:207). φορέας και εκφραστής της παλιννόστησης είναι η μητέρα στις περιπτώσεις του Κ., του Ψ., και του Ω. Συγκεκριμένα, στην αφήγηση ο Κ. θυμάται την προτροπή της μητέρας του ενώ φοιτούσε στο Πανεπιστήμιο:

Κ.: Η μαμά μου έλεγε: «παντρέψου, άσε το Πανεπιστήμιο και πάνε στην Ελλάδα ... μόνο παντρέψου και πάνε στην Ελλάδα».

Ο Ω. επίσης περιγράφει την ανέκαθεν νοσταλγία της μητέρας του για επιστροφή στην Ελλάδα και την αναφέρει ως έναν από τους λόγους της μετανάστευσής του:

Ω: Το ήθελε και η μαμά ...

Ο Β., αφηγούμενος τη ζωή του στην πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. και κάνοντας μια αποτίμηση της καθημερινότητας, δηλώνει:

Β.: Ζούσαμε δεν ζούσαμε καλά ... δεν υπήρχε περίπτωση να μην ερχόμασταν Ελλάδα, γιατί η Ελλάδα ήταν το όνειρό μας ... τελείωσε ... κάπου αρχές του '80 ήρθε ο ΠΑΟΚ ... άκουσα

ΠΑΟΚ και ελληνική ομάδα... δεν υπάρχει περίπτωση να υποστηρίξει άλλη ομάδα... ο πατέρας μου, όλοι το λένε, ο θεός μου κυκλοφορούσε μες στην πόλη με ελληνικές σημαίες... ήμασταν ενωμένοι... μας σεβόντουσαν ως ορθόδοξοι, πρωτοχριστιανοί, μας αγαπούσαν.

2ii. Έντονη παρουσία μητέρας / απόντας-ελλείποντας πατέρας

Σε μια συνολική ανάγνωση, ένα δεύτερο κοινό χαρακτηριστικό σχεδόν σε όλες τις αφηγήσεις (εκτός από δύο) είναι η έντονη παρουσία της μητέρας σε αντίθεση με την έντονη απουσία του πατέρα. Ο Γ., περιγράφοντας την οικογενειακή ζωή στη σοβιετική εποχή αλλά και κατά την εποχή της μετανάστευσης στην Ελλάδα, αναφέρει ότι, όσο ήταν στη χώρα γέννησής του, η μητέρα του δεν εργαζόταν και είχε αναλάβει εξ ολοκλήρου τη διαπαιδαγώγησή του και το να θέτει όρια, ενώ ο πατέρας του δούλευε πολλές ώρες και επέστρεφε το βράδυ κουρασμένος. Σε άλλη στιγμή της αφήγησης αναφέρει:

Γ.: Στα του σπιτιού ... ε ... ε, όχι ... θυμάμαι αποκλειστικά τη μητέρα μου στα πάντα... κάτι, όμως, που συμβαίνει και τώρα που δεν εργάζεται ο πατέρας μου, δηλαδή και πάλι... δεν έχει αλλάξει αυτό... από ό,τι βλέπω.

Τέλος, σχολιάζοντας την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, δηλώνει:

Γ.: Το μόνο που βλέπω, στην αρχή σαν αλλαγή, ξαφνικά... εγώ έβλεπα και τους δύο γονείς μου να λείπουν... από το σπίτι που εγώ δεν είχα συνηθίσει... τη μητέρα μου την είχα συνηθίσει να είναι πάντα παρούσα... ξαφνικά έκανα να τη δω δέκα ώρες και τον πατέρα μου...

Αλλωστε, παρόμοια εμπειρία περιγράφει και ο Ξ.:

Ξ.: Η μάνα ήταν οδηγός... ξέρω 'γω...

Εγώ: Οδηγός;

Ξ.: Σπίτι... πώς να το πω... όλα τα έκανε η μάνα μου... όχι όλα...

Εγώ: Ποιες ήταν οι υποχρεώσεις της;

Ξ.: Μπαμπά, μαμά μου ήταν...

Εγώ: Στο τι ήταν οδηγός;

Ξ.: Το ότι μας έλεγε συνέχεια, μας μάλωνε, μας ξήλωνε (έδερνε)... όταν κάπνιζα με... μπαμπά μου τίποτα δεν έλεγε αν κάπνιζες, τίποτα... αυτά λέω οδηγός.

Εγώ: Δηλαδή, δεν συμμετείχε τόσο ενεργά...

Ξ.: Όχι... Μήπως ήταν η μαμά μου, γι' αυτό;

Εγώ: Δηλαδή ήταν χωρισμένα τα πράγματα;

Ξ.: Όχι. Αγγελική, λίγο αλλιώς ήταν εκεί... τώρα πώς να πω... Τώρα όταν βλέπει μπαμπά μου ότι η μάνα μου κάνει όλα, ούτε πειράζει, ούτε τίποτα, αν χρειαστεί κάτι να κάνει... πως.

Εγώ: Όταν λες «όλα», ποια όλα έκανε η μαμά;

Ξ.: Και μας μάλωνε και μας μάθαινε και έπλενε... όλα... και καθάριζε και μαγείρευε και όλα.

Εγώ: Αλήθεια, τα λεφτά ποιος τα διαχειριζόταν;

Ξ.: Η μάνα μου... σου λέω οδηγός ήταν σπίτι... ναι, η μάνα μου όπως θυμάμαι και όχι μόνο σπίτι... παντού όπου πήγαινε... όποιος γνώριζε μάνα μου δεν την ξεχνάει... την αγαπούσα πολύ ... και με ζήλωνε (έδερνε)... Θυμάμαι πήγα πρώτη μέρα σχολείο και εγώ κάπνισα (συμβατικό τσιγάρο) και γύρισα σπίτι και μύριζα... και τσατ, τσουτ... (γελάει).

Εγώ: Ο μπαμπάς σου τι έλεγε για όλα αυτά;

Ξ.: Τίποτα...

Εγώ: Συμφωνούσε, διαφωνούσε, συμμετείχε...

Ξ.: Τίποτα... βέβαια τι να συμφωνεί... το παιδί του καπνίζει... το βλέπει ότι η μάνα του κάνει (μαλώνει) τι να το πει...

Εγώ: Τον άκουσες ποτέ να σε μαλώνει για κάτι;

Ξ.: Μπαμπάς μου; Ποτέ... να με ρωτήσει πώς είσαι... κι αυτό καιρό έχει να με βλέπει και για μένα και για την αδελφή μου... το καλοκαίρι πήγαμε στο γιαγιά τρεις μήνες, γυρνάμε πίσω, μόνο τότε... όταν καιρό δεν μας βλέπει μας λέει: «πώς είστε; μεγαλώσατε;».

Και στην αφήγηση του Κ. είναι εξίσου έντονη η παρουσία της μητέρας, τόσο στην παιδική του ηλικία όσο και στην ενήλικη ζωή του:

Κ.: Τελείωσα (το σχολείο) με κόκκινο μετάλλιο, με κυνηγούσε η μαμά...

Σε άλλη στιγμή της αφήγησης προσθέτει:

Κ.: ... έλα κάτσε κάνε τα μαθήματα, μαθήματα-μαθήματα... κάθε μέρα από 3-4 ώρες μαθήματα και με έλεγχο...

Στη συνέχεια:

Κ.: Ερχόμουν από το σχολείο κατευθείαν καθόμουν στο τραπέζι, γιατί ήξερα ότι η μαμά μου που θα 'ρθει απ' τη δουλειά θα το δει... έτοιμα είχα και έφευγα από το σπίτι... αυτή έλεγχο έκανε...

Επιπλέον, σχολιάζοντας την επιλογή της σχολής στο Πανεπιστήμιο, αναφέρει:

Κ.: Θέλεις ιατρικό αλλά 6 χρόνια, μπορούσα και εκεί να πάω...

Εγώ: Λόγω του μεταλλίου;

Κ.: Ναι... γι' αυτό... εγώ λέγω 6 χρόνια πολλά είναι και δεν πήγα... άφησα... η μαμά μου ήθελε να πάω εγώ εκεί... εγώ πήγα εδώ (άλλη σχολή)... εγώ δεν θέλω 6 χρόνια πολλά, πάρα πολλά.

Η μητέρα ήταν εκείνη που έθετε όρια:

Κ.: Ήμουν ζόρικος, δηλαδή καθόμουν σε ένα μέρος... κάπνιζα τσιγάρα, όλα, μαύρα... όχι ναρκωτικά σκληρά και με κυνηγούσα... ο μπαμπάς μου δεν έλεγα... τίποτα... αλλά η μαμά μου ... έτρωγα ξύλο και η γιαγιά μαζί... αυτοί οι δύο με κυνηγούσανε...

Κάνει αναφορά λίγο αργότερα για το ίδιο θέμα:

Κ.: Και έλεγε «κάνε “χου”» για να δει αν κάπνισα... έτσι...

Σε περαιτέρω ανάλυση, η μητέρα του στη συγκεκριμένη αφήγηση παρουσιάζεται ως θεματοφύλακας της διατήρησης της ποντιακής παράδοσης. Περιγράφει ότι η χώρα του αποτελούνταν από τρεις ομάδες: τους Ρώσους, τους «ντόπιους» (όπως τους χαρακτηρίζει ο Κ.) μουσουλμάνους και τους Πόντιους ορθόδοξους. Η οικογένειά του, οι γονείς του είναι και οι δύο ποντιακής καταγωγής. Η ποντιακή καταγωγή και η τήρηση των παραδόσεων που απορρέουν από αυτή αποτελούν αξία της οικογένειας, και όλες οι συμπεριφορές και οι αποφάσεις οφείλουν να είναι σύνομες με αυτή, σύμφωνα με τη μητέρα. Κατά τις επιταγές της ποντιακής παράδοσης, δεν επιτρεπόταν η εξωγαμία (Βουτυρά, 2006:284) με άλλη εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα, πράγμα το οποίο, μάλιστα, ο συνομιλητής μου το κάνει ξεκάθαρο κατά τη συνέντευξη, ενώ περιγράφει ένα φλερτ του με κάποια κοπέλα πριν τα 18 του:

Εγώ: Ανέφερες πριν ότι ήταν Πόντια...

Κ.: Ναι...

Εγώ: Αν ήταν Ρωσίδα;

Κ.: Όχι...

Εγώ: Δηλαδή;

Κ.: Απαγορ η μαμά μου δεν ήθελε... η μαμά μου πάντα έλεγε, πιο καλά να λέγει μια φορά «γαμώ τη μάνα σου» παρά εκατό φορές «γιοκ βάρε μας» (η ρώσικη απόδοση εξ ακοής) στα ρώσικα... Η μαμά ήθελε Πόντια να μην μπερδευτούν με τους Ρώσους... Είχαμε και Ρώσους... καλές κοπέλες... εμείς δεν είχαμε πολλές Πόντιες... πιο πολλά αγόρια ήμασταν εμείς πηγαίναμε (αναφέρει παραδιπλανή χώρα), όπου εκεί φέρναμε κορίτσια

Η τελευταία φράση υποδεικνύει emphaticά ακόμα ένα ισχυρό στοιχείο της ποντιακής παράδοσης, την ανδροτοπική εγκατάσταση της συζύγου μετά το γάμο. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι η μητέρα ζει με τον πρωτότοκο γιο και ακολούθως με την οικογένεια αυτού, ιδέα που επανέρχεται συχνά στη συνέντευξη:

Κ.: Η γιαγιά μου έμενε με τον αδελφό της μαμάς, έτσι το έχουμε εμείς [...] Εγώ σκέφτομαι... δεν ξέρω... αν θέλει να πάει μαζί μου (η μαμά), ας πάει (η μαμά) μαζί μου... αλλά μάλλον δεν θα πάει... θα μείνει εδώ... [Η λέξη «πάει» αντικαθίσταται με τη λέξη «έρθει»]

Ακόμα μια υποχρέωση που συνδέεται με τον πρωτότοκο γιο είναι ότι το «πραγματικό» εγγόνι έρχεται από το γιο και όχι από τις κόρες (αν υπάρχουν):

Κ.: Η μαμά θέλει εγγόνι από αγόρι (γιο), δεν εννοεί εγγόνι από τα κορίτσια... δηλαδή... θέλει ο γιος να κάνει εγγόνι, εννοεί αυτό εγγόνι... καθαρό... δηλαδή εκείνο είναι άλλο... από το άλλο σόι... εμείς έτσι ήμασταν μαθημένοι, παντρευόμασταν μόνο Πόντιοι... οι Πόντιοι με τους Πόντιους... δεν παίρναμε άλλη ράτσα... το αίμα δεν άλλαζε...

Επιπρόσθετα, ακολουθεί παρακάτω ένα απόσπασμα της συνέντευξης που υπογραμμίζει ακόμα πιο ξεκάθαρα την υποχρέωση του πρωτότοκου γιου ως προς τη φροντίδα της μητέρας. Περιγράφοντας ο συνομιλητής μου τη μετακίνηση των Πόντιων της περιοχής, αναφέρει:

Κ.: Δεν μένει κανένας... Πόντιοι...

Εγώ: Έφυγαν όλοι οι Πόντιοι από το... (την περιοχή του)...

Κ.: Ορθόδοξοι δεν έμειναν... κλείστηκε αυτή η πόλη... γριάδες, παππούδες, ποιος δεν έχει γιους... αυτοί 'μέναν... ποιος είχε γιους, παιδιά τους παίρναν και φεύγαν στη Ρωσία...

Η έντονη παρουσία της μητέρας, συν τοις άλλοις, αντιδιαστέλλεται με την έντονη απουσία του πατέρα. Βέβαια, η απουσία του πατέρα στα πρώτα χρόνια της ζωής του πληροφορητή οφείλεται στη φυλάκισή του, η οποία προκλήθηκε στη διάρκεια ενός ζαπότη (μιας περιόδου δύο ή και περισσότερων ημερών συνεχούς μέθης):

Κ.: Αυτά είναι... φταίει η βότκα... επίνανε και μαλώνανε... έτσι έγινε... έτσι έμαθα...

Φαίνεται, βέβαια, ότι η απουσία του εξακολούθησε να υφίσταται ακόμα και όταν επέστρεψε. Περιγράφοντας τη σχέση του πατέρα με το αλκοόλ, αναφέρει:

Κ.: Σαββατοκύριακο ειδικά... κάθε μέρα... ήτανε... όλοι πίνανε εκεί... ατότες βότκα ήταν φθηνή και πίνανε όλοι.

Σχολιάζοντας τη στάση του πατέρα του για τη συμπεριφορά του μέχρι τα 18 δηλώνει:

Κ.: Τίποτα... τι να πει και αυτός; ... μαλ ... τίποτε... εγώ... σ' ένα αυτί έμπαινε στο άλλο έβγαινε... τι να κάνω.

Στο κλείσιμο της συνέντευξης, αναφέρει:

Εγώ: Εγώ αυτό που ακούω μέχρι τώρα είναι ότι η μαμά σου θέλει να συμμετέχει στις περισσότερες αποφάσεις σου.

Κ.: Ναι...

Εγώ: Για όλα αυτά ο μπαμπάς σου τι έλεγε;

Κ.: Τίποτα... ό,τι θέλεις κάνε... για αυτόνα δεν τον ένοιαζε... δεν ενδιαφερόταν.

Ο επόμενος συνεντευξιαζόμενος μεγάλωσε σε διευρυμένη οικογένεια, δηλαδή μαζί τους ήταν ο παππούς και η γιαγιά, καθώς οι γονείς του χώρισαν όταν ο Ω. ήταν σχεδόν 4 ετών. Η παρουσία της μητέρας καταλαμβάνει κεντρική θέση στην περιγραφή του, παρόλο που πέθανε όταν ο ίδιος βρισκόταν ακόμα στην εφηβεία. Έτσι, αναφέρει διάσπαρτα στην

αφήγηση τις δραστηριότητες που έκαναν μαζί, καθώς ήταν πάντα εκείνη που τον συνόδευε στις εξωσχολικές του δραστηριότητες. Όσον αφορά την απουσία του πατέρα του, δηλώνει:

Ω.: Να, εγώ δεν είχα πατέρα και αυτά που έπρεπε να μου πει ο πατέρας μου μου τα έλεγε η μητέρα μου και κάποια άλλα δεν μπορούσα να τα πω... δεν μπορούσα να τα πω ούτε στον παππού...

Εν συνεχεία, ο Ψ. περιγράφει τη μητέρα του ως μια γυναίκα ιδιαίτερα δυναμική· με τη βοήθεια των παππούδων από την πλευρά της μητέρας του και ούσα η ίδια παντρεμένη, συνέχισε τις σπουδές της και έγινε υπεύθυνη σε μια Δημόσια Υπηρεσία της περιοχής τους. Εκείνο το χρονικό διάστημα, ο πατέρας του ήταν στη φυλακή και, λίγο πριν ο Ψ. μπει στην εφηβεία, η μητέρα απέκτησε δικό της σπίτι, στο οποίο ζούσαν πλέον ανεξάρτητοι οι δυο τους. Ο Ψ., καθώς αφηγείται τις επιτυχίες της μητέρας του, τονίζει ότι *«ήταν υπεύθυνη σε εργάτες σε μεγάλη υπηρεσία»*.

Τέλος, ο Β. δεν αναφέρθηκε ιδιαίτερα στους γονείς του κατά τη διεξαγωγή της συνέντευξης, δεδομένου ότι πέθαναν στα πρώτα χρόνια της ζωής του και, κατά συνέπεια, είχε ελάχιστες μνήμες από αυτούς. Παρομοίως, ο Δ. διέμενε με τους παππούδες του, διότι οι γονείς του είχαν χωρίσει από πολύ νωρίς.

2iii. Επιτέλεση ανδρισμού / επιτέλεση θηλυκότητας

Στα ακόλουθα αποσπάσματα των συνεντεύξεων, δίδεται αρχικά ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιτέλεση του ανδρισμού στο σχολικό περιβάλλον και, ειδικότερα, στα πλαίσια της ομάδας των συνομηλίκων. Παράλληλα, καταγράφονται οι αντιλήψεις των συμμετεχόντων για το πώς επιτελείται η αρρενωπότητα και η θηλυκότητα, αντίστοιχα, σε μεταγενέστερα στάδια (συναναστροφή με ομοφύλους σε παρέες, οικογενειακή ζωή, έγγαμος βίος κ.λπ.). Έτσι, ο Κ. αφηγείται περιστατικά από τη σχολική του ζωή και αναφέρει ότι ήταν ιδιαίτερα ζωηρός:

Κ.: Καθόμουν πίσω-πίσω (στο θρανίο) και μάλωνα πάντα και με έδιωχναν... «πιο καλά να φύγεις» και εγώ έφευγα... [...] καβγάδες κάθε μέρα!!... μεταξύ παιδιών... παίζαμε ζύλο... αυτά ήταν καθημερινά... φώναζαν τους γονείς στο σχολείο... μετά κάθε μέρα... παράπονα... εκεί σπάναμε... δηλαδή πολλά πράγματα κάναμε καλά...

Ο Β., περιγράφοντας τη σχολική του ζωή, αφηγείται για τις παρέες με τους συνομήλικους:

Β.: Εμείς είχαμε πρόβλημα... ένα αγόρι... αν πηγαίναμε να μαλώσουμε τάξη με τάξη και δεν ερχότανε... ή λέμε, μαλώνουμε παιδάκια, τρώγαμε ξύλο και αυτός κρυβότανε, κάπως τον είχαμε απομακρυσμένο, δεν τον πειράζαμε αλλά ούτε αυτός ερχόταν στην παρέα όταν παίζαμε μπάλα.

Για το Δ., η επιτέλεση του ανδρισμού στα σχολικά χρόνια πραγματοποιείται με τη συμμετοχή του σε ομάδες ομοφύλων και την εμπλοκή σε καβγάδες (ανταγωνισμός μεταξύ ομοφύλων):

Δ.: Έκανα παρέα με αγόρια του σχολείου και στην τάξη έπρεπε να είμαι αρχηγός.

Εγώ: Τι σήμαινε πρακτικά να είσαι αρχηγός;

Δ.: Με φοβόντουσαν... πρέπει να είμαι πρώτος παντού και αν κάποιος λέει κάτι να τον χτυπήσω (χαμηλώνει τη φωνή του), όχι μόνος... ήμασταν παρέα 3-4-5 άτομα, αν κάποιος πουλάει μαγκιές... αν δεν μπορείς να διορθώσεις μόνος σου, μαζεύεις την παρέα και πηγαίνεις. [...] Μου άρεσε ότι... κανένας δεν μπορούσε να μου πει κάτι... στο σχολείο και έξω από το σχολείο είχαμε πολέμους, σχολείο με σχολείο...

Εγώ: Γιατί δεν ήσουν εκτός της ομάδας;

Δ.: Καλή ερώτηση... δεν μπορούσα, όλοι οι άνθρωποι θέλουν κάτι... θεωρούσα ότι εγώ δεν είμαι όπως όλος ο κόσμος ότι εγώ είμαι κάτι άλλο...

Συζητώντας για τη χρήση ουσιών στα σχολικά χρόνια, αναφέρει:

Δ.: Μαγκιά να κάνω αυτό που θέλω, όπως το θέλω, όπου το θέλω και τους κανόνες... δεν με ενδιαφέρουν καθόλου.

Ο συνομιλητής μου εξηγεί σε άλλη στιγμή της συνέντευξης τι σήμαινε «μαγκιά» για τον ίδιο:

Δ.: Ό,τι θέλω θα κάνω, άμα θέλω να βγω θα βγω, άμα θέλω αλκοόλ το πίνω, άμα θέλω τα μπουζούκια, τα μπαράκια... πάω, άμα θέλω γκόμενες... και τα λοιπά... είμαι αρχηγός, κάνω ό,τι θέλω...

Αυτή η αντίληψη του «αρχηγού» υπήρχε και στις ερωτικές του σχέσεις:

Δ.: Όταν μ' αρέσει μια κοπέλα, εγώ κάνω... αν δεν μου αρέσει, είναι σαν να μην υπάρχει...

Εγώ: Εσύ κάνεις...;

Δ.: Την αρχή...

Στον ίδιο άξονα κινείται και το ακόλουθο απόσπασμα από τη συνέντευξη, στο οποίο αφηγείται ένα γεγονός που διαδραματίστηκε το πρώτο διάστημα του γάμου του, κατά το οποίο έμεναν με τον παππού και τη γιαγιά του (πατροτοπική εγκατάσταση):

Εγώ: Τι έλεγε η σύζυγος για όλα αυτά;

Δ.: Τίποτα... έφερα τη γυναίκα στο ποντιακό (παράδοση)... Έμενα μαζί με τον παππού και τη γιαγιά, και, την πρώτη φορά που την έφερα σπίτι και τρώγαμε στο τραπέζι, ο παππούς της είπε να πάρει τη σκούπα και να καθαρίσει την αράχνη και η γυναίκα μου απάντησε: «όταν θα καθαρίσουμε». Τότε, ο παππούς με κοίταζε και εγώ της είπα να πάρει τη σκούπα ΤΩΡΑ για να καθαρίσει... Μετά, μεταξύ μας, της είπα: «ό,τι πει ο παππούς, είναι αρχηγός».

Η παραπάνω αφήγηση περιγράφει παράλληλα το πατριαρχικό πρότυπο της επιτέλεσης της θηλυκότητας για το συνομιλητή μου, που ήταν η πολλαπλή υπαγωγή της γυναίκας στο γηραιότερο άντρα αρχικά και, στη συνέχεια, στο σύζυγο. Τεχνολογίες για την προαναφερόμενη συμμόρφωση είναι η νοικοκυροσύνη, η καθαριότητα και η τάξη του οικιακού χώρου.

Ένας άλλος συνομιλητής, ο Ψ., επικαλείται επίσης την έννοια της «μαγκιάς», όταν αναφέρεται στη χρήση ουσιών: είχε βρεθεί σε μια παρέα που είχε και μεγαλύτερους άντρες από αυτόν και, ανάμεσά τους, ήταν κάποιος που είχε πολλά λεφτά, γυναίκα δέκα χρόνια μικρότερη, είχε εκτίσει πολύχρονη ποινή φυλάκισης και έκανε χρήση. Στη συγκεκριμένη παρέα δεν τον άφησαν να κάνει χρήση, επειδή ήταν μικρός:

Ψ.: ... Τι νομίζετε ότι είμαι μικρός...! Άντρας είμαι εγώ... είναι μαγκιά να πεις...

Όπως καταδεικνύεται από τα λεγόμενά του, ο προαναφερόμενος συνομιλητής μου αντιλαμβανόταν ότι αυτά που συνιστούν τον ανδρισμό είναι τα χρήματα, οι νεαρές γυναίκες και η παραβατικότητα (φυλάκιση, χρήση ουσιών). Στην πορεία της αφήγησης, αναφέρεται σε

ένα tattoo που χάραξε ο ίδιος κατά τη διάρκεια του ποινικού εγκλεισμού του, πράγμα που έκανε καθαρά για «μαγκιά», μια ακόμα ενσώματη ένδειξη ανδρισμού.

Η έννοια της «μαγκιάς» αναδύεται και στην αφήγηση του επόμενου συνομιλητή μου, του Γ.: η περιγραφή του δίνει μια ακόμα διάσταση της μαγκιάς, ότι, δηλαδή, ο έμφυλος εαυτός του δομείται από το πώς τον βλέπει το άλλο φύλο, γεγονός που επιβεβαιώνει την παραδοχή ότι το ένα φύλο κατασκευάζεται σε διάδραση με το άλλο. Συζητώντας για τη χρήση ουσιών, αναφέρει:

Γ.: Ίσως το γεγονός ότι κάποια πράγματα εκείνη την ηλικία θεωρείς λίγο μαγκιά... ξέρω 'γω... Ο άλλος βγαίνει και κάθεται μέχρι αργά έξω... και μπορεί να πιει και ένα ποτό... αυτό...

Εγώ: Ήταν για σένα εκείνη την εποχή αυτό σημαντικό;

Γ.: Όχι... δεν ήταν σημαντικό, αλλά είχε ένα point... μετρούσε λίγο σε σχέση με τα κορίτσια στην πορεία...

Εγώ: Δηλαδή;

Γ.: Ότι θα σε έβλεπε με άλλο μάτι μια κοπέλα, άμα έδειχνες κάπως...

Εγώ: Θα ήθελες να μου εξηγήσεις;

Γ.: Σίγουρα δεν είναι έτσι για όλες τις περιπτώσεις... αλλά εγώ από την εμπειρία μου... οι κοπέλες, τότε, τουλάχιστον... πιο εύκολα θα κάναν παρέα με ένα παιδί που μπορεί και βγαίνει, που μπορεί να έχει κάποιες ελευθερίες παραπάνω, παρά με έναν άλλο που είναι κλεισμένος μέσα στο σπίτι και θα διαβάζει συνέχεια...

Εγώ: Σαν κάποιος να έχει πάρει ήδη τα προνόμια του ενήλικα;

Γ.: Κάπως έτσι...

Εγώ: Ότι βγαίνει με έναν άνδρα και όχι με ένα παιδί;

Γ.: Ακριβώς... όχι κάπως έτσι... και λόγω αυτού, καταλαβαίνω σήμερα ότι βιαζόμουν να μεγαλώσω... κάπως έτσι το έβλεπα...

Εγώ: Άρα ήταν σημαντικό για σένα εκείνη την εποχή το πώς σε βλέπουν οι κοπέλες.

Γ.: Σαφώς... εννοείται...

Σε άλλη στιγμή της αφήγησης, ο συνομιλητής Γ., συγκρίνοντας τον εαυτό του με τους ομοφύλους της ηλικίας του, αναφέρει:

Γ.: Είχα τις ανέσεις μου, είχα τα μηχανάκια μου, τις κοπέλες, τις βόλτες μου...

Εγώ: Οι άλλοι δεν είχαν μηχανάκια, δεν είχαν κοπέλες;

Γ.: Ξέρω 'γω; Παιδεύοντουσαν πολύ για να τα αποκτήσουν... έτσι το έβλεπα... είναι και η έπαρση της ηλικίας.

Εγώ: Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, στα δικά σου μάτια, τα παιδιά που δεν έκαναν χρήση ήταν λιγότερο άντρες;

Γ.: Ναι... δεν σημαίνει ότι το πιστεύω τώρα... τότε το πίστευα... ακόμα και για τα παιδιά που κάναν χρήση και δεν κάναν τη χρήση που κάναμε εμείς... και πάλι... πήγαινε το μυαλό... έλα μωρέ... σιγά τον άντρα δεν μπορεί να πιεί... τόσο π.χ. ... Πολύ λανθασμένη σκέψη, εννοείται.

Σε άμεση συνάρτηση με τα προηγούμενα, μπορεί να επισημανθεί ότι ο ανδρισμός επιτελούνταν με την οδήγηση μηχανής, με το να έχεις ωραία κοπέλα, να μπορείς να κάνεις χρήση και να αντέχεις τη μεγάλη ποσότητα της χρήσης. Η περιγραφή του Β. για το πρότυπο του ανδρισμού στις αρχές της εφηβείας του είναι η ακόλουθη:

Β.: Ήθελα να γίνω σαν αυτούς μικρός... μετά μπορεί να μετάνιωσα... δεν το συζητάω... αλλά εκείνη την εποχή που συζητάμε τώρα ήταν το παράδειγμα δικό μου... οι άνθρωποι που είχαν και λεφτά και εξουσία, όλα μαζί, αξιοπρέπειες, αξίες... είχαν όλα... τότε θεωρούσα ότι οι εξουσίες παίζουν ρόλο.

Εγώ: Οπότε, για σένα, εκείνη την εποχή να έχεις εξουσία...

Β.: Ναι... να είμαι αξιοπρεπής, να με εμπιστεύονται...

Εγώ: Δηλαδή αυτό φανταζόσουν για τον εαυτό σου, να έχεις εξουσία, να σε εμπιστεύονται οι άλλοι και να σε εκτιμούν;

Β.: Πιο πολύ το άλλο...

Εγώ: Το να σε εμπιστεύονται;

Β.: Ναι... εξουσία δεν νομίζω τότε να ήξερα καλά εξουσία τι είναι, τώρα 14 χρονών δεν νομίζω να ήξερα τι είναι εξουσία... που είχαν (το πρότυπο) τα πάντα...

Εγώ: Τα πάντα, τι εννοείς;

Β.: Λεφτά, αυτοκίνητα, γυναίκες, όλα, τότε έτσι το έβλεπα, εκείνα τα χρόνια δεν ήξερα τι ήταν εξουσία... μπορεί να θεωρείται εξουσία, αλλά εγώ δεν ήξερα, στα 14 δεν μπορεί ένας άνθρωπος να καταλάβει την εξουσία...

Στην παραπάνω περιγραφή, καθίσταται σαφές ότι ο συνομιλητής μου θέτει μια άλλη διάσταση του ανδρισμού: ο ανδρισμός επιτελείται γύρω από την έννοια της τιμής. Πιο συγκεκριμένα, «η αξία του προσώπου τόσο ενώπιον της συνείδησής του όσο και ενώπιον της κοινωνίας» (Παπαταξιάρχης, 1992:45). Συνεχίζοντας, περιγράφει το γάμο και δηλώνει:

B.: Πρέπει να είσαι η κολώνα του σπιτιού... και το έχουμε ακόμα και πιστεύω ότι είναι σωστό, μπορεί να είναι λάθος, αλλά εμείς (από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ.) το έχουμε ακόμα... τώρα η επόμενη γενιά μπορεί να μην το έχει... τουλάχιστον το προσπαθούμε... για να το πω πιο σωστά...

Εγώ: Οπότε, εσύ ως κολώνα του σπιτιού...

B.: Να είναι ασφαλής η οικογένεια μου, να μην επηρεάζεται από τίποτα, να μην πεινάει, αυτά είναι τα απλά, το βασικότερο είναι να είναι ασφαλής, να μη φοβάται τίποτα... έστω και τυφώνας, σεισμός να γίνει, να ξέρουν ότι θα πέσω από κάτω, κλέφτης να μπει, να ξέρουν ότι υπάρχει άντρας στο σπίτι, το ψυγείο να προσπαθούσα να είναι γεμάτο όσο μπορούσα. [...] Δεν πάει να πει ότι, επειδή έχω μέσα μου «κολώνα του σπιτιού», ότι όλοι καθόντουσαν σούζα... μέσα, όμως, το είχα ότι πρέπει το ψυγείο να είναι γεμάτο...

Στην τελευταία πρόταση διαφαίνεται η ηθική υποχρέωση να είναι ο άντρας ο κουβαλητής του σπιτιού.

Εν συνεχεία, σε σχέση με την επιτελεσματικότητα των φύλων, ο Ξ. αναφέρει:

Ξ.: Και ο άντρας δεν είναι άντρας όταν κάνει χρήση, αλλά η γυναίκα όταν κάνει χρήση είναι ζώα, για μένα προσωπικά... μήπως εμείς αλλιώς μεγαλώσαμε... Μπορεί να μην έχει διαφορά για όποιον κάνει (χρήση)... αλλά για μένα πολλή έχει... γιατί η γυναίκα πρέπει να είναι λίγο αλλιώς... αν θέλει να κάνει παιδί πρέπει να κουβαλήσεις μέσα 9 μήνες, λίγο μου φαίνεται διαφορετικά, ξέρω 'γω... όταν βλέπω γυναίκες τοξικομανείς... δεν με νοιάζει υπάρχει δεν υπάρχει... γι' αυτό δεν θέλω να έχω κάποτε σχέση και δεν πιστεύω...

Εγώ: Τι δεν πιστεύεις;

Ξ.: Με γυναίκες ότι μπορεί να κόψει ναρκωτικά... να φτιάξει οικογένεια... μόνο μία κοπέλα είδα...

Εγώ: Λες, δηλαδή, ότι οι γυναίκες δεν κόβουν;

Ξ.: Όχι ότι δεν κόβουν... ψυχικά χαλάει... νευριάζει... δεν μπορώ να καταλάβω πώς μια γυναίκα μπορεί αν είναι τοξικομανής.

Εγώ: Δηλαδή ένας άντρας σου 'ρχεται...

Ξ.: Πιο εύκολα... άντρας είναι... ξέρω 'γω όμως, όταν είναι γυναίκα μου φαίνεται περίεργα... και μετά μπορεί να στρώσει; ... Να φτιάξει οικογένεια; Ξέρω 'γω... μπορεί, το γνώμη μου είναι.

Εγώ: Ενώ ο άντρας μπορεί να φτιάξει;

Ξ.: Εξαρτάται από γυναίκα... αν μπορεί να κρατήσει...

Εγώ: Εξήγησέ το μου...

Ξ.: Αφού... πώς να εξηγήσω... εξαρτάται από γυναίκα... μπορεί να σε κρατήσει, να σε χαλάσει...

Εγώ: Οπότε, για σένα, θα μπορούσε να σε κρατήσει μια γυναίκα να μην κάνεις χρήση;

Ξ.: Γιατί όχι; Εγώ και τότε είπα (αναφέρεται στην πρώην σύζυγο) να κόψω, μην κάνεις τέτοια... πήγα Detox, όμως αυτή έφυγε... γι' αυτό πρώτη φορά πήγα Detox... μόλις είδα τέτοια είπα να κόψω, τότε πρώτη φορά αποφάσισα να μπω Detox... τώρα σκέφτομαι έτσι... μήπως γίνεται αλλιώς... ξέρω 'γω, τότε αν κάναμε μια παιδί, τότε τι ναρκωτικά!!... Άντε γεια... τελείωσε...

Σε άλλο σημείο της αφήγησης, αναφέρει:

Ξ.: Πιο δυνατός είναι αυτός που μπορεί να κάνει πιο πολλή υπομονή, η γυναίκα έχει πιο πολλή υπομονή [...] Από τότε που άνοιξα τα μάτια μου, οι γυναίκες δουλεύουν πιο πολύ από τους άντρες...

Εγώ: Γιατί συμβαίνει αυτό;

Ξ.: Γιατί κουβαλάει 9 μήνες μέσα της ένα παιδί... όχι άντρας... δηλαδή άντρας δεν μπορεί... γυναίκα μπορεί... γι' αυτό ο Θεός έδωσε σε γυναίκα να κουβαλήσει, όχι το άντρας... είναι έγκυος και δουλεύει και τίποτα δεν παθαίνει... να δώσεις αυτό το διάστημα το άντρας... ούτε μια μέρα δεν θα ζήσει.

Εν είδει συμπεράσματος, μπορεί να ειπωθεί ότι, σύμφωνα με το συνομιλητή μου, η επιτέλεση της θηλυκότητας δεν περιλαμβάνει τη χρήση ουσιών, καθώς δεν θα μπορέσει η γυναίκα να στηρίξει την οικογένειά της. Επίσης, η γυναίκα οφείλει να έχει υπομονή και τη δυνατότητα να κρατάει ή να χαλάει το γάμο, ενώ η επιτέλεση του ανδρισμού περιλαμβάνει τη δημιουργία οικογένειας και παιδιών, γεγονότα που οριοθετούν τον άντρα και τον αναγκάζουν να διακόψει τη χρήση.

2iv. Εμπρόθετη Δράση

Μέσα από τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων που παρατίθενται στη συνέχεια, καταγράφεται ένας παράγοντας ιδιαίτερης βαρύτητας για την παρούσα έρευνα: η εμπρόθετη δράση των δρώντων υποκειμένων κατά τη διαδικασία προσαρμογής ή μη στο νέο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής:

B.: Εγώ θεωρούσα ήταν αξία να έχεις λεφτά κάποτε, θεωρούσα να έχεις το καλύτερο αμάξι από τους άλλους είναι αξία, να φοράς καλά ρούχα είναι αξία, πολλά πράγματα... στην πορεία άλλαξα... στα 25 κατάλαβα ότι το να έχεις καλά ρούχα δεν είναι τίποτα, στα 28 κατάλαβα και τα λεφτά δεν είναι τίποτα, στα 35 κατάλαβα ούτε η εξουσία είναι κάτι... Γνώρισα έναν άνθρωπο πιο έμπειρο από μένα και άλλαξαν πάρα πολλά... τώρα, εγώ θεωρώ ότι το πρόβλημα μου είναι να κόψω τα ναρκωτικά...

Εμπρόθετη δράση ενυπάρχει και στα λόγια του επόμενου συνομιλητή, του Ω., καθώς αφηγείται τις μελλοντικές προσδοκίες του, δηλώνοντας ξεκάθαρα την επιθυμία να επιτελέσει τον πατρικό του ρόλο:

Ω.: Θέλω αγόρι, μπορεί να είναι λάθος, αλλά γιατί ξέρω πώς μεγαλώνει ένα αγόρι, τις δυσκολίες και τις ευκολίες, δεν ξέρω πώς μεγαλώνει ένα κορίτσι... να... εγώ δεν είχα πατέρα και αυτά που έπρεπε να πει ο πατέρας, μου τα έλεγε η μητέρα μου, δεν μπορούσα να τα πω στον παππού και κάποια άλλα δεν τα έλεγα...

Στην ίδια διάθεση κινείται και ο επόμενος συνομιλητής, καθώς περιγράφει τις κοινές δραστηριότητές του με το γιο του (πάλη):

Ψ.: Φωτογραφίες μόνο τον έβλεπα (τον πατέρα του), αν μου εξηγούσε... εγώ εξηγώ...[...]... Έλεγα «πρόπους» και δεν έπινα... έχω καιρό να κάνω τραπέζι γιατί φοβόμουν να πιω (αλκοόλ)... [...] εγώ... τώρα είμαι μάγκας...

Ο επόμενος, ο Δ., αφηγείται την οικογενειακή του ζωή τα τελευταία χρόνια:

Δ.: Τώρα έχω αλλάξει εγώ... τώρα στο σπίτι μου αλλιώς είναι τα πράγματα... τώρα έχω δημοκρατία... δεν ξεχωρίζω... άντρας γυναίκα... και δεν είναι έτσι όπως ήταν: έρχομαι στο σπίτι, να φάω θέλω... τώρα...

Εγώ: Γιατί αυτή η αλλαγή;

Δ.: Μεγάλωσα... και 'ντάξει, η γυναίκα τόσα χρόνια μαζί, τόσα χρόνια... και όλο αυτό δείχνει συμπαράσταση... σεβασμός (σε αυτήν)... αυτό. [...] Ο πατέρας μου ήταν βράχος... ενώ εγώ είμαι ευαίσθητος... μαλακός... όταν έρθουν οι γυναίκες, εγώ αλλάζω...

Σε παρόμοιο κλίμα, εξάλλου, κινείται και ο επόμενος συνομιλητής:

Γ.: Σήμερα, ειλικρινά, επειδή έχω παρευρεθεί σε γάμους που έχουν παντρευτεί Γεωργιανοί, Πόντιοι... δεν με νοιάζει τι άποψη θα έχουν για μένα... μου φτάνει που ξέρω εγώ και 5-10 δικόι μου άνθρωποι. Δεν χρειάζεται να πω για να δείξω άντρας... το πόσο άντρας είμαι... και ούτε έχει αντρόμετρο να βγάλει να μετρήσει πόσο άντρας είναι ο άλλος...

Εγώ: Υπάρχει κάποιο στοιχείο που είναι για σένα ένδειξη ανδρισμού;

Γ.: Υπάρχουν πολλά και όλα είναι αντίθετα με αυτά που πίστευα...

Εγώ: Δηλαδή;

Γ.: Ένας άντρας που μπορεί να συμπαρασταθεί στην οικογένειά του, όχι μόνο οικονομικά... ακόμα και ένας άντρας μόνος... που μπορεί να κάνει πράγματα και πετυχαίνει και δεν τα παρατάει, δεν τα βάζει κάτω... και άλλα πολλά... Ή το οι άντρες δεν κλαίνε... πράγμα που με εξοργίζει αφάνταστα... δεν έδειχνα τα συναισθήματά μου, γιατί έλεγα δεν είναι αρκετά αντρικό, ούτε τις ευαισθησίες... βέβαια, πάλι, λόγω χρόνων, λόγω συνήθειας κρατιέμαι... όχι όμως άντε με την πρώτη ευκαιρία να κλαίμε.

Ολοκληρώνοντας το παρόν κεφάλαιο, αξίζει να γίνει μια ιδιαίτερη αναφορά στην περίπτωση ενός ατόμου που αρνήθηκε να λάβει μέρος στην έρευνα, γεγονός που επιβεβαίωσε ότι τα δρώντα υποκείμενα ενδέχεται να αντιμετωπίζουν επιφυλακτικά τους φορείς εξουσίας και λόγου στα διαφορετικά οικονομικοκοινωνικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα που βιώνουν στη χώρα υποδοχής.

Ο Α., λοιπόν, είναι ένας άντρας 50 ετών από τη Γεωργία και τον συνάντησα κατά τη διάρκεια της νοσηλείας του στο Detox. Εκεί του ζήτησα να συμμετάσχει στην έρευνα, ακολουθώντας την ίδια διαδικασία ενημέρωσης με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες. Δεν

δυσκολεύτηκα να τον προσεγγίσω, καθώς είχαμε προηγούμενη θεραπευτική σχέση στον Π.Σ.Σ. και, περίπου για ενάμιση μήνα είχαμε ατομικές συναντήσεις, χωρίς να έχουν ανακύψει προβλήματα στη συνεργασία μας. Ο Α. δεν δέχτηκε να συμμετάσχει στην έρευνα, χωρίς όμως να προβάλλει κάποιο λόγο – μου απάντησε χωρίς δισταγμό και με ευγένεια ότι δεν επιθυμούσε να μιλήσει. Εγώ του είπα: *«εκτιμώ την ειλικρίνειά σου, δεν θέλω να κάνεις κάτι με το ζόρι»*, υπήρξε μια σχετική αμηχανία και, στη συνέχεια, είχαμε μια σύντομη συζήτηση για τα σχέδιά του μετά την ολοκλήρωση του Detox. Φεύγοντας από τη συνάντησή μας, διάφορες σκέψεις μου ήρθαν στο μυαλό για τους πιθανούς λόγους της άρνησής του, παρόλο που ήμουν εν μέρει προετοιμασμένη από τη σχετική βιβλιογραφία για θέματα μυστικοπάθειας ή αμφισβήτησης της εξουσίας. Στο τέλος, αυτό που θυμήθηκα είναι ότι θα πρέπει και η «εξουσία» να δέχεται το όχι και να σέβεται το δρων υποκείμενο.

ΣΧΟΛΙΑ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εμπειρίες ατόμων σε μετάβαση. Από τον κομμουνισμό στον καπιταλισμό;

Λαμβάνοντας υπόψη το θεωρητικό πλαίσιο αλλά και τις βιωμένες εμπειρίες που κατέθεσαν οι πληροφορητές που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα, καθίσταται σαφές ότι τα παραπάνω έμφυλα κοινωνικά υποκείμενα είναι σε μετάβαση (transitional beings) (Turner, 1964:236). Δανείζομαι την ορολογία από τη θεωρία του Turner και τα χαρακτηρίζω έτσι, καθώς η μετανάστευση είναι μια «κοινωνική πρακτική μετάβασης» (Genner, 2016:30). Η έννοια της μετανάστευσης περιλαμβάνει τη χωρική, πολιτική και πολιτισμική διέλευση (Βουτυρά, 2006:267).

Με αφετηρία το ανωτέρω αναφερόμενο δεδομένο, στην ανά χειράς εργασία, οι πληροφορητές μετανάστευσαν ή παλιννόστησαν στην Ελλάδα από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., δηλαδή από το ένα κοινωνικό πολιτισμικό πλαίσιο στο άλλο, από τον κομμουνισμό στον καπιταλισμό – πολιτικοοικονομικοί σχηματισμοί που εμπεριέχουν αξίες και πεποιθήσεις που κάποιες φορές είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Άλλωστε, η παρουσίαση της βιωμένης εμπειρίας των συνομιλητών από το πεδίο κατέδειξε αφενός ότι είναι μετέωροι ανάμεσα στις αντιλήψεις και στις νόρμες του υπαρκτού σοσιαλισμού και του καπιταλισμού και, αφετέρου, ότι προσπαθούν να αποκτήσουν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη στη χώρα υποδοχής τους.

Με βάση, λοιπόν, τη θεωρία του Arnold van Genner και την περαιτέρω επεξεργασία της από το Victor Turner (Genner, 2016:34), η παραπάνω περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί ως στάδιο αναμονής ή μεθοριακότητας (Genner, 2016:289) ή, κατά Turner, «περιθώριο» (margin)⁹. Οι πληροφορητές από το πεδίο βιώνουν ως μετανάστες τη «μεθοριακή εμπειρία» (liminal experience) (Thomassen, 2009:17) και βρίσκονται σε μια «διακατασκευαστική φάση» (interstructural situation) (Turner, 1964:234) ως προς τον καπιταλιστικό πολιτικό πολιτισμό και ως προς την πολιτειότητά τους απέναντι στο ελληνικό κράτος. Η «οριακή περσόνα» (liminal persona) στην οριακή περίοδο δεν είναι ούτε Έλληνας πολίτης ούτε πολίτης της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., δεν ανήκει στο σοσιαλισμό μα ούτε και στον καπιταλισμό, δηλαδή είναι «μεταξύ και ανάμεσα» (betwixt and between)· γι' αυτό και θεωρείται «μιαρή»

⁹ Παραθέτω τον αντίστοιχο αγγλικό όρο από το πρωτότυπο κείμενο, καθώς η μετάφραση είναι δική μου. Το ίδιο ισχύει και για τους όρους: “liminal experience”, “interstructural situation”, “liminal persona”, “betwixt and between”, “liminality” και “anti-structure” (για τους δύο τελευταίους όρους βλ. σ. 67).

περσόνα (Turner, 1964:236). Γι' αυτόν το λόγο, κατά τη διάρκεια της μεθοριακής κατάστασης, το πολιτειακά και πολιτισμικά ασαφές άτομο εντάσσεται σε διαδικασίες (τεχνολογία εξουσίας: σεμινάρια) για το μετασχηματισμό του – περνάει, δηλαδή, μία περίοδο «αντι-δομής» (anti-structure).

Επιπρόσθετα, ο Turner τόνισε ότι η «μεθοριακή περίοδος» (liminality) εξυπηρετεί όχι μόνο στο να προσδιορίσει τη σημασία των ενδιάμεσων φάσεων, αλλά και στο να γίνουν κατανοητές οι ανθρώπινες αντιδράσεις στις μεθοριακές εμπειρίες: ο τρόπος που διαμορφώνεται η προσωπικότητα κατά τη διάρκειά της, η ξαφνική εμφάνιση στο προσκήνιο της εμπρόθετης δράσης και, κάποιες φορές, η έντονη σύνδεση των σκέψεων και της εμπειρίας (Thomassen, 2009:14).¹⁰ Ο Thomassen σχολιάζει τη σημασία που δίνει ο Turner στο δρων υποκείμενο στη μεθοριακή περίοδο.

Η μετάβαση, συνεπώς, είναι μια δυναμική διαδικασία, κατά την οποία ούτε όλα τα στάδια έχουν την ίδια χρονική διάρκεια ούτε, όμως, κάποιος φτάνει πάντα στην ενσωμάτωση (γραμμική πορεία) (Βουτυρά, 2001:165,166). Αυτό που θέλει να τονίσει ο Turner είναι ότι το κατά πόσο θα μείνει κάποιο άτομο στο μεθοριακό στάδιο και το αν θα φτάσει στην ενσωμάτωση εξαρτάται από το δρων υποκείμενο. Ενδεχομένως, έτσι ερμηνεύεται και το γεγονός ότι κάποια άτομα έχουν παρατεταμένη παραμονή στη φάση της οριακότητας. Οπότε, τα παραπάνω φαίνεται να μην μπορούν να δώσουν σαφή απάντηση στο αν τα άτομα σε μετάβαση θα οδηγηθούν από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό ή κάπου αλλού.

Σύμφωνα με μία άλλη θεωρία, αναφορικά με τον πολιτισμικό μετασχηματισμό κατά τη διάρκεια της μεθοριακής κατάστασης, το άτομο βιώνει έντονα τον επιπολιτισμό και ίσως το επιπολιτισμικό stress (Ντάλλα, Τάκης, Πράπας, Μάτσα, 2008:150). Ο επιπολιτισμός ορίζεται ως πολιτισμική αλλαγή, ως απότοκο της συνεχούς επαφής μεταξύ δύο πολιτισμικών ομάδων (Redfield, 1936:149). Στη συνέχεια, ο Berry παρατήρησε ότι, στην πραγματικότητα, οι αλλαγές συμβαίνουν στις μη ηγεμονικές ομάδες (Berry, 1992:2; Berry, 1997:6).

Όλα τα προαναφερόμενα στοιχεία είναι σημαντικό να λαμβάνονται υπόψη από όσους εργάζονται με την πολιτισμική ομάδα των ατόμων που προέρχονται από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., έτσι ώστε να ενισχύσουν την ψυχική ανθεκτικότητά τους. Σε άμεση συνάρτηση, η παρουσίαση του ιστορικοπολιτισμικού πλαισίου της συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας θα

¹⁰ “Turner realized that “liminality” served not only to identify the importance of in-between periods, but also to understand the human reactions to liminality experiences: the way in which personality was shaped by liminality, the sudden fore-grounding of agency, and the sometimes dramatic tying together of thought and experience”.

αποτελέσει ένα ξεκάθαρο και προσβάσιμο πεδίο γνώσης, προκειμένου οι επαγγελματίες να κατανοήσουν σαφέστερα συμπεριφορές, στάσεις και αξίες της εν λόγω ομάδας.

Συγκεφαλαιώνοντας, η ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής επισφραγίζει μια ερευνητική διαδικασία που έφερε στην επιφάνεια ποικίλους προβληματισμούς, σκέψεις και συναισθήματα. Στη συντονισμένη προσπάθεια εμπειριστατωμένης μελέτης και ερμηνείας του φαινομένου του «βότκα ανδρισμού» με επιστημονικά εργαλεία και ερευνητική νηφαλιότητα, υπονομεύτηκαν και αναιρέθηκαν κανονιστικές περιγραφές έμφυλων ταυτοτήτων με αρνητικό σημασιολογικό φορτίο, όπως, επί παραδείγματι, «ο τεμπέλης κομμουνιστής άνδρας»· επιπλέον, το πώς και το γιατί του φαινομένου αποδόθηκαν στην πραγματική τους διάσταση κατά το μέτρο του δυνατού και τηρουμένων των αναλογιών.

Εν κατακλείδι, η έρευνα λειτούργησε ως αμφίδρομος καθρέφτης όχι μόνο για τους πληροφορητές της συγκεκριμένης ομάδας, αλλά και για μένα, ως ερευνήτρια, που ανήκω στο δυναμικό του συγκεκριμένου Τμήματος και είμαι μέλος της ελληνικής κοινωνίας. Η όλη διαδικασία με βοήθησε να δω το είδωλό μου, τις δικές μου σκέψεις και πεποιθήσεις για την ερευνώμενη πολιτισμική ομάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:

Αθανασίου Αθηνά, «Η φεμινιστική θεωρία και πολιτική μετά την αποδόμηση της ταυτότητας» στο *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 94, σσ. 62-71

Αλεξίεβιτς Σβετλάνα, *Το τέλος του κόκκινου ανθρώπου*, μτφρ. Ιωαννίδου Α. Αλεξάνδρα, Αθήνα 2016: Πατάκης

Ασπράκη Γ., Λιόνης Χ., Πιτέλου Ε., «ΙΑΤΡΟΣ – ΑΣΘΕΝΗΣ: Η ανθρωπολογική προσέγγιση» στο Ασπράκης Γ., Γεωργιαννός Ν., Μαρκάκη Α., Γαζής Ν., *Σχέση ιατρού – ασθενή: οδηγίες για μια αποτελεσματική επικοινωνία*, Αθήνα 2015: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: <https://hdl.handle.net/11419/5809>

Βιτσιλάκη Χρυσή, «Πολιτισμός(οί) – Φεμινισμός(οί): Εννοιολογικές Αποσαφηνίσεις, Κοινωνικές Οριοθετήσεις» στο *Φύλο και πολιτισμός*, Αθήνα 2007: Ατραπός

Βουτυρά Ευτυχία, «Η κατεύθυνση της ιστορίας: Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη και κοινωνική αλλαγή στο μετά-σοβιετικό χώρο» στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός, Λαογραφία και ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Θεσσαλονίκη 2001: Παρατηρητής

Βουτυρά Ευτυχία, «ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΥΟ ΠΑΤΡΙΔΕΣ. Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. στην Ελλάδα: Η περίπτωση των “Ρωσοπόντιων”» στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια

Βουτυρά Ε., «Πρόσφυγες παλιννοστούντες και μετανάστες. Η έννοια της “Εστίας” στη μετασοβιετική Ρωσία» στο Βουτυρά Ε. & Μπουσχότεν Βαν Ρίκη, *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, Αθήνα 2007: Κριτική

Βουτυρά Ε. & Μπουσχότεν Βαν Ρίκη, *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*, Αθήνα 2007: Κριτική

Γιαννακοπούλου Ιωάννα, «Η αναγνωστική ιστορία μιας πρώην χρήστριας εξαρτησιογόνων ουσιών: μελέτη περίπτωσης», Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2015

Γονιδάκης Φ., Δασκαλάκη Δ., Κάτο Ι., Βαρβιτσιώτης Π., «Η επίδραση της Μετανάστευσης στην Κατανάλωση Αλκοόλ» στο *Τετράδια Ψυχιατρικής*, Νο.63, 1998, σσ. 81-84

Δημητρίου Σωτήριος, *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα 2001: Σαββάλας

Ιωσηφίδης Θεόδωρος, *Εισαγωγή στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας. Σημειώσεις*, Μυτιλήνη 2003 (ηλεκτρονικό βιβλίο). Ανακτήθηκε από: <http://www.cultura-representation.com/files/SIMEIOSEISiosifidis.doc>

Καλτσή Βαΐα, «Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις της “Ψυχικής Ασθένειας”: Λόγοι Ασθένειας, Αφηγήσεις Ζωής στα Όρια του Ασύλου», Μεταπτυχιακή διατριβή, Αθήνα 2010

Καπόπουλος Κ., *Φιλοσοφικό-Κοινωνιολογικό Λεξικό*, Τόμος Γ', Αθήνα 1986: Αφοί Καπόπουλοι

Καρύδης Βασίλης, «Το ζήτημα της δεύτερης γενιάς: Έγκλημα και μετανάστευση» στο Παύλου Μ. & Χριστόπουλος Δ., *Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 2004: Κριτική

Κονταξάκης Β. & Κωνσταντακόπουλος Γ., «Από το DSM-1 στο DSM-5» στο *Ψυχιατρική*, τόμ. 26, τ: 1, 2015, σσ.13-16

Λεπίδα Ιωάννα, «Το αξιόποινο της χρήσης ναρκωτικών και η ποινική μεταχείριση της εξάρτησης στο Ν. 4139/2013. Τα μεθόρια καταστολής και θεραπείας σε ένα φιλελεύθερο ποινικό δίκαιο», Μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη 2017

Λυριντζής Χρήστος, «Περί εξουσίας: Ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας» στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 86, 1995, σσ. 3-20. Ανακτήθηκε από: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/7254/6974.pdf>

Μαδιανός Γ. Μιχάλης, *Κλινική Ψυχιατρική*, Αθήνα 2004: Καστανιώτης

Μάνου Νίκος, *Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής*, Θεσσαλονίκη 1997: University Studio Press

Μάτσα Κατερίνα, «Εξουσία, Τραύμα και κατάχρηση ουσιών» στο *Τετράδια Ψυχιατρικής*, τόμ. 99, 2007, σσ. 181-187

Μηλιώνης Ν. Χρήστος, *Ο αρχαιολογικός χώρος ως μη-τόπος*, 2015. Ανακτήθηκε από: <http://www.academia.edu/15818329/%CE%9F.%CE%51%>

Μπαϊρακτάρης Κ., *Ψυχική Υγεία και Κοινωνική Παρέμβαση: εμπειρίες, συστήματα, πολιτικές*, Αθήνα 1994: Εναλλακτικές Εκδόσεις

Μπίτσικα Πολυξένη, «Το παράδειγμα των Starbucks: “Τοπικές” Χρήσεις και Εννοιολογήσεις ενός “Παγκόσμιου” Μοντέλου Εξω-οικιακής Κοινωνικότητας», Μεταπτυχιακή διατριβή, Μυτιλήνη 2008

Μποράνα Τζούλι, «ΑΛΒΑΝΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του μεταναστευτικού τους παρελθόντος και παρόντος στην Αθήνα. Ζητήματα ταυτότητας και ιδιότητας του πολίτη», Μεταπτυχιακή διατριβή, Αθήνα 2014

Νικολάου Κάκια, «Μεταβολές ορμονών που σχετίζονται με το στρες κατά τη διάρκεια της αποτοξίνωσης χρόνιων χρηστών ηρωίνης», Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2017 (ND 41502)

Ντάλλας Μ., Τάκης Ν., Πράπας Χ. & Μάτσα Κ., «Η εξαρτητική συμπεριφορά σε μετανάστες και πρόσφυγες μέσα από την κλινική εμπειρία στο Συμβουλευτικό Σταθμό 18 Άνω» στο *Τετράδια Ψυχιατρικής*, τόμ. 105, 2008, σσ. 149-159

Ντούνης Ανδρέας, *Προσεγγίζοντας την έννοια του λόγου στο πολιτικό πεδίο*, 2012. Ανακτήθηκε από: <https://socialpolicy.gr/2012/08/%cf%80%cf%81>

Ξαφένιας Αθανάσιος, «Διερεύνηση της συννοσηρότητας ψυχικής διαταραχής και εξάρτησης-κατάχρησης ουσιών σε ασθενείς ψυχιατρικού νοσοκομείου», Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008

Παπαδάτου Δ. & Μπελλάλη Θ., *Βασικές γνώσεις Ψυχολογίας για επαγγελματίες υγείας*, Αθήνα 2008: Κριτική

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21ου αιώνα» στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια

Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992: Καστανιώτης

Παπατριαντάφυλλος Σπύρος, *Εξάρτηση και εξαρτήσεις*, Αθήνα 2017: Ασημάκης

Παυλόπουλος Χαράλαμπος, «Μετανάστευση και χρήση ψυχοτρόπων ουσιών» στο *Ποινική Δικαιοσύνη*, τόμ. 32, 2000, σσ. 1130-1132

Παύλου Μίλτος, «Οι μετανάστες “σαν κι εμάς” : όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και στην Ευρώπη» στο Παύλου Μ. & Χριστόπουλος Δ., *Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 2004: Κριτική

Παύλου Μ. & Χριστόπουλος Δ., *Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 2004: Κριτική

Ρογκότης Χρήστος, «Μια θεραπευτική πρόταση για την αντιμετώπιση των τοξικοεξαρτημένων στην Ελλάδα», Διδακτορική διατριβή, Αλεξανδρούπολη 1994

Σηφάκη Ευγενία-Μυρτώ, *Σπουδές φύλου και λογοτεχνία*, Αθήνα 2015: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από: <https://hdl.handle.net/11419/5721>

Τζανάκης Μανόλης, «Η προβληματική της εκθήλυνσης της περίθαλψης στις κοινοτικού τύπου ψυχιατρικές δομές αποκατάστασης» στο Παπαγεωργίου Γιώτα (επιμ.), *Εμφυλοι μετασχηματισμοί*, Ρέθυμνο 2007

Τσιμπιρίδου Φωτεινή, «Μετανάστες και Πολιτισμός. Σκέψεις για την εννοιολόγηση και χρήση των αναλυτικών εργαλείων στο ζήτημα της μετανάστευσης» στο Παύλου Μ. & Χριστόπουλος Δ., *Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 2004: Κριτική

Τσιμπιρίδου Φ., «Πατριαρχία ως αιχμαλωσία στη μετασοβιετική εποχή: Βότκα ανδρισμός επί της οθόνης και θυμωμένες φεμινίστριες στην κάμερα» στο *Φεμινιστικά/ Feministika*, τόμ. 1, 2018, σσ.16-32. Ανακτήθηκε από: <http://Feministika.net/>

Augé Marc, *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, Αθήνα 1999: Αλεξάνδρεια

Badinter Elisabeth, *XY – Η ανδρική ταυτότητα*, Αθήνα 1994: Κάτοπτρο

Bergeret Jean, *Τοξικοεξάρτηση και Προσωπικότητα*, Αθήνα 1999: Ελληνικά Γράμματα

Bourdieu Pierre, «Συμβολικό κεφάλαιο», μτφρ. Γιαννακοπούλου Έφη στο *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 80, 2002, σσ.16-21

Butler Judith, *Αναταραχή φύλου, ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα 2009: Αλεξάνδρεια

Connell R.W., *Το κοινωνικό φύλο*, Θεσσαλονίκη 2006: Επίκεντρο

Dausien Bettina, «Η ανακατασκευή του “φύλου” μέσα από τη “βιογραφία”. Προοπτικές της βιογραφικής έρευνας» στο Τσιώλης Γ. & Σιούτη Ε., *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα 2013: Νήσος

Evans Mary, *Φύλο και κοινωνική θεωρία*, Αθήνα 2003: Μεταίχμιο

Genner Van Arnold, *Τελετουργίες Διάβασης. Συστηματική Μελέτη Τελετών*, Αθήνα 2016: Ηριδανός

Gledhill John, *Οι μεταμφιέσεις της εξουσίας. Ανθρωπολογικές οπτικές για την πολιτική*, Αθήνα 2013: Αλεξάνδρεια

Goffman Erving, *Άσυλα*, Αθήνα 1994: Ευρύαλος

Miller R. William & Stephen Rollnick, *Κινητοποιητική Συνέντευξη. Προετοιμάζοντας ανθρώπους για αλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2010: Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας

Thompson Paul, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα 2002: Πλέθρον

Turner J. Patricia, *Βιολογικό φύλο, κοινωνικό φύλο και ταυτότητα του Εγώ*, Αθήνα 1998: Ελληνικά Γράμματα

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

Berry J., «Acculturation and Adaptation in a New Society» στο *Second International Conference on Migration and Health*, Brussels, 29/06-01/01/1992

Berry J., «Immigration, Acculturation and Adaptation» στο *Applied Psychology: An international Review*, 46(1), 1997, σσ. 5-68

Clements Evans Barbara, «Continuities a mid change: Gender Ideas and arrangements in twentieth-century Russia and eastern Europe» στο Meade A. Teresa & Wiesner – Hanks E. Mary, *A companion to gender history*, London 2004: Blackwell Publishing Ltd.

Friedman R. & Healey D., «Conclusions» στο Clements B., Friedman R. & Healey D., *Russian Masculinities in History and Culture*, New York 2002: Macmillan Palgrave

Gilmore D. David, *Manhood in the making: Cultural concepts of masculinity*, New Haven & London 1990: Yale University Press

Glad B. & Shiraev E., *The Russian Transformation. Political, Sociological and Psychological Aspects*, London 1999: Macmillan

Haggett Ali, «Masculinity and mental health – the long view» στο *Male Psychology*, τόμ. 27, no. 6, 2014, σσ. 426-429

Hinote P. Brian & Webber R. Gretchen, «Drinking toward Manhood: Masculinity and Alcohol in the former USSR» στο *Men and Masculinities*, τόμ. 15, No. 2, 2014, σσ. 292-310

Kagan H. & Shafer K.C., «Russian substance Abusers in transition: New Country, Old problems» στο Straussner S.L. (ed.), *Ethnocultural factors in substance abuse treatment*, New York 2002: Guilford Press, σσ. 250-269

Keenan K. Saburova L., Bobrova N., Elbourne D., Ashwin S., Leon A.D., «Social Factors Influencing Russian Male Alcohol Use over the Life Course: A Qualitative Study Investigating Age Based Social Norms, Masculinity and Workplace» στο *Plos One*, 10(11), DOI:10.371/journal.pone.0142993, Harvard Medical School, 2015, σσ. 1-15

Kiblitckaya Marina, «“Once we were kings”: work and men’s loss of status», στο Ashwin Sarah, *Gender, State and Society in soviet and Post-Soviet Russia*, London 2000: Routledge

Kimmel Michael, *A man’s world? Changing Men’s practices in a globalized world*, New York 2001: Zed books Ltd.

Kollmann Shields Nancy, «What’s love got to do with it? Changing models of masculinity in Mascovite and Petrine Russia» στο Clements B., Friedman R. & Healey D., *Russian Masculinities in History and Culture*, New York 2002: Macmillan Palgrave

Kollmann Shields Nancy, «Self, society and gender in Early modern Russia and eastern Europe» στο Meade A. Teresa & Wiesner – Hanks E. Mary, *A companion to gender History*, London 2004: Blackwell Publishing Ltd.

Lane David, *Russia in transition*, London 1995: Longman

Meade A. Teresa & Wiesner – Hanks E. Mary, *A companion to gender History*, London 2004: Blackwell Publishing Ltd.

Meshcherkina Elena, «New Russian men: masculinity regained?» στο Ashwin Sarah, *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, London 2000: Routledge

Miller Toby, «Masculinity» στο Essed P., Goldberg D., Kabayashi A., *A Companion to Gender Studies*, London 2005: Blackwell Publishing Ltd.

Redfield R., Linton R. & Herskovits M., «Memorandum on the study of acculturation» στο *American Anthropologist*, 1936, σ.38

S.A. Smith, «Masculinity on Transition: Peasant & Migrants to Late-Imperial St. Petersburg» στο Clements B., Friedman R. & Healey D., *Russian Masculinities in History and Culture*, New York 2002: Macmillan Palgrave

Thomassen Bjorn, «The uses of liminality» στο *International Political Anthropology*, No1.2, N1, 2009, σσ. 5-27

Turner W. Victor, «Betwixt and Between: The liminal period in Rites de Passage» στο *The proceedings of the American Etymological society: Symposium on New Approaches to the study of Religion*, σσ. 234-243

Uy J. Philip, Masoth A. Neil & Gottdiener H. Williams, «Rethinking male drinking: Traditional masculine Ideologies, gender male, conflict and driving motives» στο *Psychology of Men & Masculinity*, τόμ.15, No. 2, 2014, σσ.121-128

Voutira Eftihia, «Post-soviet diaspora Politics: The case of Soviet Greeks» στο *Journal of Modern Greek Studies*, V: 24, No.: 2, 2006, σσ.379-414

Wells Samantha, «Linking masculinity to Negative drinking consequences» στο *Journal of studies an alcohol and drugs*, τόμ. 75, 2014, σσ.510-519

Worobec D. Christine, «Masculinity in Late-Imperia Russian Peasant Society» στο Clements B., Friedman R. & Healey D., *Russian Masculinities in History and Culture*, New York 2002: Macmillan Palgrave

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Επιστολή για παραχώρηση Συνέντευξης

Αγαπητέ,

Ονομάζομαι Αγγελική Καρατσιαλη και είμαι εργαζόμενη στο Τμήμα Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων «ΙΑΝΟΣ» του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης ως Κοινωνική Ανθρωπολόγος.

Είμαι κάτοχος πτυχίου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ταυτόχρονα, είμαι και μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών με τίτλο: «Ιστορία, Ανθρωπολογία και Πολιτισμός στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη» του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη.

Στα πλαίσια του προαναφερόμενου Μεταπτυχιακού Προγράμματος, εκπονώ τη διπλωματική μου εργασία με θέμα: «Εθνογραφία και μετασοβιετικός ανδρισμός: από το Homo Sovieticus στην ιδρυματική ανεξάρτηση».

Συγκεκριμένα, στα πλαίσια της διπλωματικής μου εργασίας, θα διεξαγάγω συνεντεύξεις στα άρρενα μέλη του Τμήματος Αποκατάστασης Εξαρτημένων Ατόμων «ΙΑΝΟΣ» του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης με τόπο γέννησης χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. (Ενώσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών).

Το αν και κατά πόσο θα δεχθείς να συμμετάσχεις στην έρευνα ή όχι είναι ανεξάρτητο από τη συμμετοχή σου μέσα στο Πρόγραμμα. Επίσης, μπορείς να διακόψεις τη συνέντευξη οποιαδήποτε στιγμή επιθυμείς. Θα ήθελα, επίσης, να σου τονίσω ότι η συνέντευξη είναι ανώνυμη και θα υπάρξει απόλυτη εχεμύθεια για τις προσωπικού χαρακτήρα πληροφορίες και το περιεχόμενο. **Ισχύει το ιατρικό απόρρητο.**

Απάντησέ μου ελεύθερα, χωρίς επιφυλάξεις για σωστές ή λάθος απαντήσεις, καθώς τέτοιες δεν υπάρχουν. Εκείνο που πραγματικά με ενδιαφέρει είναι η δική σου γνώμη. Η συνέντευξη θα αξιοποιηθεί αποκλειστικά και μόνο για ερευνητικούς σκοπούς, στα πλαίσια του προαναφερόμενου Μεταπτυχιακού Προγράμματος, και θα μαγνητοφωνηθεί αποκλειστικά και μόνο με τη συγκατάθεσή σου.

Σε ευχαριστώ πολύ για τον πολύτιμο χρόνο που θα μου διαθέσεις.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ

Ο υπογράφων, με Αριθμό Δελτίου Αστυνομικής Ταυτότητας, δηλώνω υπεύθυνα ότι συναινώ:

Στην εθελοντική και άμισθη συμμετοχή μου στην ατομική συνέντευξη, η οποία διεξάγεται από τη φοιτήτρια Καράτσιαλη Αγγελική.

Η συνέντευξη πραγματοποιείται στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ιστορία, Ανθρωπολογία & Πολιτισμός Ανατολικής & Νοτιοανατολικής Ευρώπης» και, πιο συγκεκριμένα, για τη διπλωματική της εργασία με θέμα: «Εθνογραφία και μετασοβιετικός ανδρισμός: από το Homo Sovieticus στην ιδρυματική ανεξάρτηση».

Η συνέντευξη θα αξιοποιηθεί αποκλειστικά και μόνο για ερευνητικούς σκοπούς στα πλαίσια του προαναφερόμενου Προγράμματος.

Δέχομαι να μαγνητοφωνηθεί η συνέντευξη: ΝΑΙ ΟΧΙ

Τόπος /Ημερομηνία: Θεσσαλονίκη

Ο υπογράφων

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

Δομή και ερωτήσεις συνέντευξης:

Οικογενειακή ζωή (διάδραση με οικογένεια καταγωγής)	-Πού γεννήθηκες; -Πες μου κάποια πράγματα για την οικογένειά σου -Υπάρχουν στοιχεία του χαρακτήρα σου που μοιάζουν ή διαφέρουν από τους γονείς σου;
Σχολική/φοιτητική ζωή (διάδραση με ομότιμους)	-Τι θυμάσαι από τη σχολική σου ζωή; -Περιγράψε τη σχέση σου με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές σου -Πώς περνούσες τον ελεύθερο χρόνο σου μετά το σχολείο; -Περιγράφέ μου τα φοιτητικά σου χρόνια
Στρατιωτική θητεία (διάδραση με ομότιμους)	-Αν υπηρέτησες στρατιωτική θητεία στην Ελλάδα ή στον τόπο γέννησής σου, μπορείς να μου πεις περισσότερα για την εποχή που ήσουν φαντάρος;
Μετανάστευση	-Πότε φεύγεις από τον τόπο γέννησης σου; -Πώς αποφασίζεις να έρθεις στην Ελλάδα; -Πώς ήταν τα πράγματα όταν έφτασες; -Πώς είναι η σχέση σου σήμερα με την οικογένεια καταγωγής σου;
Σχέση/Γάμος/Οικογενειακή ζωή (επιτέλεση ανδρισμού)	-Πώς γνωριστήκατε με τη σύντροφο/σύζυγο; -Πες μου λίγα λόγια για αυτήν -Περιγράφέ μου τη δική σου οικογένεια -Περιγράφέ μου την εποχή που έγινες πατέρας. Πώς ήταν για σένα αυτή η εμπειρία;
Επαγγελματικός τομέας	-Μπορείς να μου περιγράψεις τι δουλειές έχεις κάνει από τότε που ήσουν στη Σοβιετική Ένωση μέχρι σήμερα;
Χρήση ουσιών	-Αν έκανες χρήση ουσιών όσο ήσουν στη Σοβιετική Ένωση, περιγράφέ μου την παραπάνω εποχή -Αν έκανες χρήση ουσιών (ή τη συνέχισες) στην Ελλάδα, περιγράφέ μου την παραπάνω εποχή